

MASTER

'Een enclave in de stad' herontwikkeling van de Hessenberg te Nijmegen

van den Boorn, M.H.Z.M.

Award date:
2006

[Link to publication](#)

Disclaimer

This document contains a student thesis (bachelor's or master's), as authored by a student at Eindhoven University of Technology. Student theses are made available in the TU/e repository upon obtaining the required degree. The grade received is not published on the document as presented in the repository. The required complexity or quality of research of student theses may vary by program, and the required minimum study period may vary in duration.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain

'een enclave in de stad'

Herontwikkeling van de Hessenberg te Nijmegen

VOORWOORD

Voor u ligt mijn afstudeerverslag over de herbestemming van de Hessenberg te Nijmegen; *'een enclave in de stad'*. Op een locatie in de historische binnenstad van Nijmegen is met respect voor het bestaande een eigentijds woon- en werkgebied ontworpen dat recht doet aan de geest van de plek en waar het rustig wonen en werken is ondanks de hectiek van de stad.

Het verslag bestaat uit grofweg drie delen. Na een korte inleiding waarin de keuze voor de opgave wordt toegelicht, wordt in deel twee het verhaal van de plek, de Hessenberg te Nijmegen, verteld. Het deel over *'de betekenis van de plek'* zal ingaan op het belang dat ik hecht aan de geschiedenis van een plek, zeker wanneer het een woonopgave betreft. Tot slot wordt het stedenbouwkundig plan beschreven en worden twee deelgebieden architectonisch uitgewerkt.

Het afstuderen is niet alleen het einde van mijn studie, maar ook het begin van een nieuwe fase in het leven. Terugkijkend op deze periode verwoord het citaat van Ignace Vervaeet goed hoe ik deze periode ervaren heb: *'Soms is een weg belangrijker dan het doel.'*

Het naderende einde heeft bij mij vele vragen opgeroepen waar ik gedurende deze periode een antwoord op heb geprobeerd te vinden. Vragen als: wat vind ik *'echt'* belangrijk, waar sta ik, wie ben ik en wat wil ik? Deze zelfreflectie heeft het afstuderen niet makkelijk gemaakt. De twijfels en vragen hebben soms een verlamdende werking op de voortgang van het proces gehad. Toch zie ik het afstuderen als een leerzame periode. Veel vragen heb ik kunnen beantwoorden, en de vragen die nog onbeantwoord zijn, hoop ik in de nabije toekomst te kunnen beantwoorden. Het afstuderen is gedurende deze tijd soms slechts een middel geweest in plaats van het doel.

Op deze plaats wil ik een aantal mensen bedanken, zonder wie ik m'n studie en het afstuderen in het bijzonder niet tot een goed einde had kunnen brengen. Allereerst mijn afstudeercommissie, Prof. Ir. Jan Westra, Ir. Ralph Brodruck en Ir. John Swagten, die mij terzijde hebben gestaan met hun inzichten en begeleid hebben met dit verslag als mooi eindresultaat.

Verder dank ik Gerald Lindner met wie ik als student-assistent aan het Multidisciplinaire project en het Projectencollege heb gewerkt. In die periode heb ik een hoop geleerd over de bouwwereld, wat mijn houding tegenover die wereld zeker heeft beïnvloed. Daarnaast heeft hij mij, geheel vrijblijvend, geholpen en gestuurd bij het zoeken naar een juiste afstudeeropgave. Daarvoor ben ik 'm erg dankbaar.

Ook dank ik Paul Bouw en Janneke Notermans met wie ik in 1996 aan de studie Bouwkunde ben begonnen. Gedurende 10 jaar zijn we met elkaar opgetrokken en hebben lief en leed met elkaar gedeeld. Hun bedank ik voor hun vriendschap en steun tijdens mijn studietijd.

Mijn broer, zusjes en bovenal mijn ouders ben ik veel dank verschuldigd. Zij hebben mij altijd ter zijde gestaan en gemotiveerd op de momenten dat het even niet ging. Tot slot wil ik een bijzonder mens bedanken die tijdens de laatste fase van het afstuderen helaas is overleden; mijn Opa. In de tweeëneenhalf jaar dat ik bij hem en mijn oma heb gewoond heeft hij mij veel over zijn leven verteld. Zijn verhalen hebben een onuitwisbare indruk op mij gemaakt en zullen mij altijd bijblijven.

Mark van den Boorn

INHOUD

Inleiding	10
Hessenberg Nijmegen	14
Betekenis van de plek	42
Ontwerp	58
Materialisatie	118
Literatuur	128

INLEIDING

Fascinatie

Van jongs af aan heb ik al een bovengemiddelde interesse voor woningbouw. De relatie tussen de mens en z'n woonomgeving en de vraag waarom men ergens wil wonen hebben mij altijd bezig gehouden. Tijdens de verschillende woningbouwprojecten, die ik gedurende mijn studie tijd heb gedaan, heb ik altijd geprobeerd hier een antwoord op te vinden. Vanaf het begin stond voor mij dus vast dat ook mijn afstuderen een woningbouwproject moest zijn.

Wonen in de stad

Sinds 2002 wonen meer mensen in een stedelijke omgeving dan in een landelijke (bron: CBS) en de verwachting is dat deze ontwikkeling de komende jaren door zal zetten. Met de daling van het aantal inwoners per woning zal de behoefte aan nieuwe woningen binnen de stedelijke grenzen toenemen. Binnen de al dichtbebouwde stad zal dus gezocht moeten worden naar mogelijkheden om woningen toe te voegen aan het bestaande bestand. Het bouwen in hoge(re) dichtheden en het mengen van verschillende functies als wonen en werken lijkt daarvoor de enige oplossing.

Gebieden die daar in eerste instantie voor in aanmerking komen zijn de zogenaamde 'gaten' in de stad. Gebieden die vrijkomen door het vertrek van bedrijven naar goedkopere en grotere locaties buiten de stad of door de sloop van in zeer slechte staat verkerende woonwijken en/of gebouwen. Gebieden die dus een verleden hebben. Als deze locaties opnieuw onderwerp worden van een architectonische danwel stedenbouwkundige opgave roept dat de vraag op hoe om te gaan met dit verleden? Dienen we die te respecteren of mogen we 'm negeren? Welke houding nemen architecten en stedenbouwers aan als ze met een dergelijke opgave worden geconfronteerd.

Deze ontwikkeling en mijn fascinatie voor het wonen hebben mij geïnspireerd bij het formuleren van mijn afstudeeropgave: *'Ontwerp een woon-werk gebied op een binnenstedelijke locatie en onderzoek welke rol de geschiedenis van de plek daarbij kan, of misschien wel moet spelen.'*

Hessenberg te Nijmegen

In mijn zoektocht naar een geschikte locatie stuitte ik eigenlijk bij toeval op de Hessenberg te Nijmegen. Door het vertrek van dagblad De Gelderlander en de sloop van het complex komt deze locatie in 1992 vrij voor een nieuwe invulling. Tot op heden ligt deze plek er echter nog steeds braak bij. Na een korte inventarisatie blijkt al snel dat de Hessenberg een bijzondere plaats inneemt en dat er al veel over gezegd en geschreven is.

De Hessenberg ligt al sinds de eerste omwalling binnen de grenzen van de stad en kent dus een lange geschiedenis. Een interessante en geschikte locatie dus voor mijn afstudeerproject.

HESSENBERG NIJMEGEN

Nijmegen

De stad Nijmegen kent een rijke geschiedenis. De ligging aan de rivier de Waal, tussen heuvels en bossen, heeft voor een voortdurende aantrekkingskracht gezorgd. Al in de tijd van Julius Caesar hadden de oprukkende Romeinse legers op de Nijmeegse Hunerberg een houten legerkamp gebouwd. Later stichtten de Romeinen op de heuvel aan de Waal een nederzetting; het huidige Valkhof. Tijdens de Bataafse opstand van 69 na Christus verwoestten de Bataven, de oorspronkelijke bewoners van het land van Maas en Waal, deze nederzetting.

In 104 na Christus verleende Keizer Traianus de nederzetting marktrecht. In die tijd ontstond ook de naam Ulpia Noviomagus Batavorum oftewel 'Ulpische Nieuwmarkt in het land der Bataven'. Door de gunstige ligging ontwikkelde Noviomagus zich tot een grote stedelijke nederzetting met ongeveer 5000 inwoners.

Noviomagus, de stad in de laagte, werd in 250 na Christus door de Franken verwoest. Op het Valkhof werd rond 320 na Christus door de Romeinen een grensfort (castellum) gebouwd en aan de Waalkade ontstond een kleine, burgerlijke nederzetting. De rechten van de Romeinse nederzettingen gingen over op de Frankische koningen. Karel de Grote (8^e eeuw) was zodoende in het bezit van het Fort van Nijmegen en bouwde er later zijn paleis.

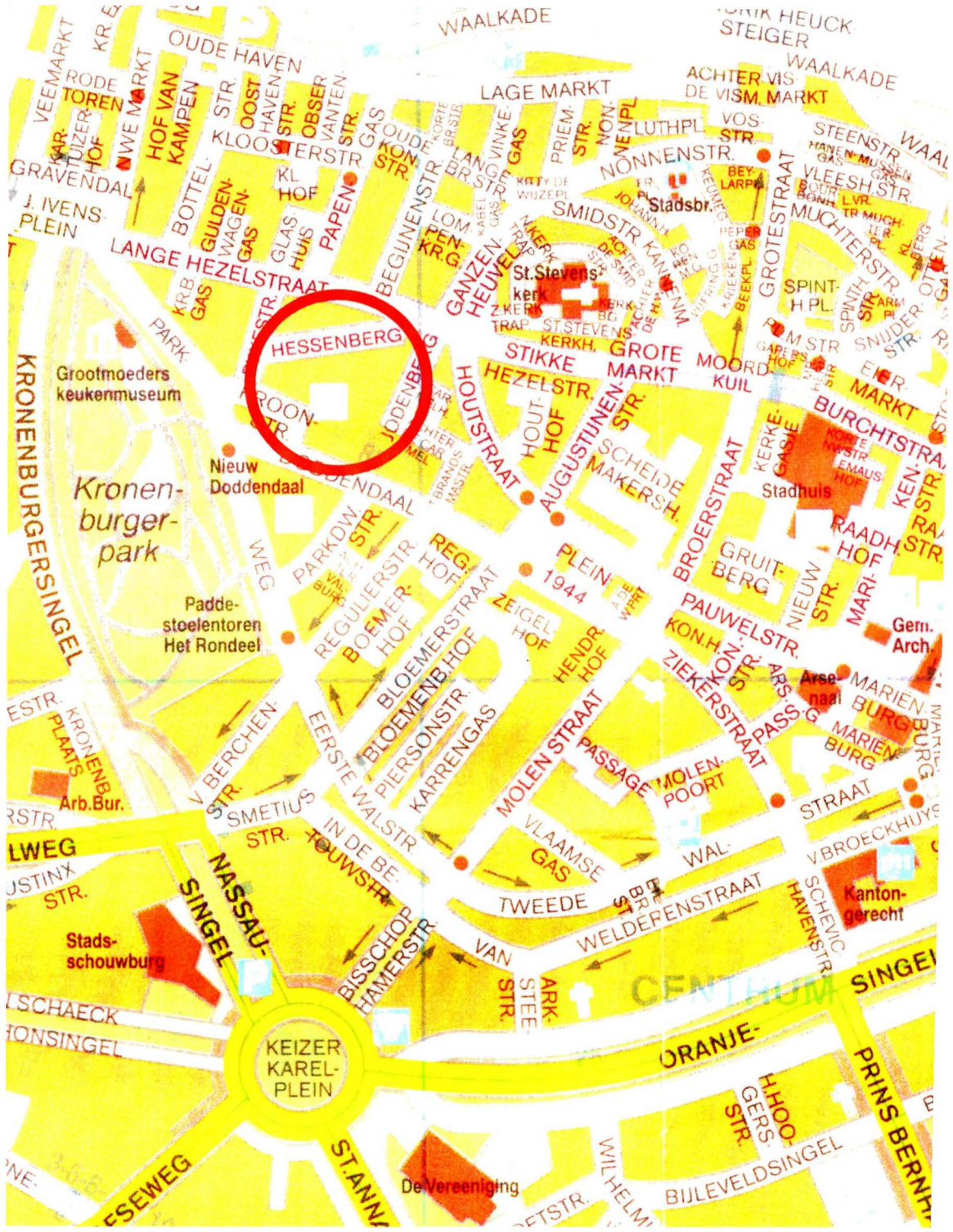
Vanaf de 10^e eeuw groeide de stad snel. De rivier speelde een belangrijke rol bij de opbloeiende handel. Nijmegen bleef door haar gunstige ligging een belangrijke vestigingsplaats voor de heersende vorsten. Keizer Barbarossa bouwde op en rond het verwaarloosde paleis van Karel de Grote een immense burcht.

Tijdens de 80-jarige oorlog lag Nijmegen in actief oorlogsgebied. De handel verplaatste zich door al het geweld naar Holland en de economische bloei van Nijmegen leek voorbij. Ook later lag Nijmegen, als vestingstad, nog vaak in de vuurlinie. Nijmegen was echter niet alleen belangrijk toen er gevochten werd. Bij de oorlog van Frankrijk tegen de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën (1672 - 1676) raakten vele landen betrokken. Toen in 1676 zo'n dertig Europese staten en steden vredesonderhandelingen startten om een einde te maken aan deze oorlogen, werd Nijmegen gekozen als vergaderplaats. De onderhandelingen duurden zeker twee jaar en brachten veel bedrijvigheid met zich mee. In 1678 en 1679 werden de vredesverdragen gesloten, die gepaard gingen met grote feesten.

De vestingstad Nijmegen werd voor het laatst in staat van paraatheid gebracht in de oorlog van 1830 tot 1839. De vestingmuren bleven daarna nog staan en belemmerden Nijmegen om te groeien. Buiten de stadsmuren mocht niet gebouwd worden, omdat men vanaf de torens en muren vrij moest kunnen schieten. Dit betekende dat er voor de opkomende industrie letterlijk geen ruimte in de stad was. De bevolking bleef groeien en de stad verpauperde.

Pas in 1874 gaf het Rijk zijn toestemming en werden de vestingen opgeheven. Rond 1880 begon men met de afbraak van de stadswallen en de stad groeide. Voor de echte industrialisatie was het toen al te laat. Dit had tot gevolg dat Nijmegen zich in de volgende decennia vooral ontwikkelde tot een woonstad. De economische achterstand uit de 19e eeuw kon niet makkelijk worden weggewerkt. De groei van de bevolking bleef sterker dan de groei van de werkgelegenheid.

HESSENBERG

Kronenburgerpark

Grootmoeders
keukenmuseum

Nieuw
Doddendaal

Padde-
stoelentoren
Het Rondeel

St. Stevens
kerk

Stadhuis

Germ.
Arch.

Kanton-
gerecht

KEIZER
KAREL-
PLEIN

CENTHUM

De Vereniging

De grote crisis uit de jaren dertig bereikte Nijmegen daarom sneller dan andere steden. Om de werkloosheid te bestrijden liet het stadsbestuur het Maas-Waalkanaal (1927) graven en het stadspark de Goffert (1935) aanleggen. Op de crisisjaren volgde de nog zwaardere tijd van de Duitse bezetting. Op 22 februari 1944 bombardeerden de geallieerden Nijmegen, in de veronderstelling dat ze een Duitse stad onder vuur namen. De Nijmeegse binnenstad werd totaal verwoest. Op 17 september van hetzelfde jaar startten de geallieerden de militaire operatie 'Market Garden' die uiteindelijk leidde tot de bevrijding van de stad. Na de oorlog stond Nijmegen in het teken van wederopbouw. Het stadscentrum moest volledig herbouwd worden en er werd ook aan allerlei uitbreidingswijken begonnen. Kwantiteit was daarbij het belangrijkste.

Tegenwoordig is Nijmegen een stad met 160.000 inwoners en is daarmee de grootste stad van de provincie Gelderland en behoort tevens tot de grotere steden van Nederland. De totale oppervlakte van de gemeente Nijmegen is 57,7 km².

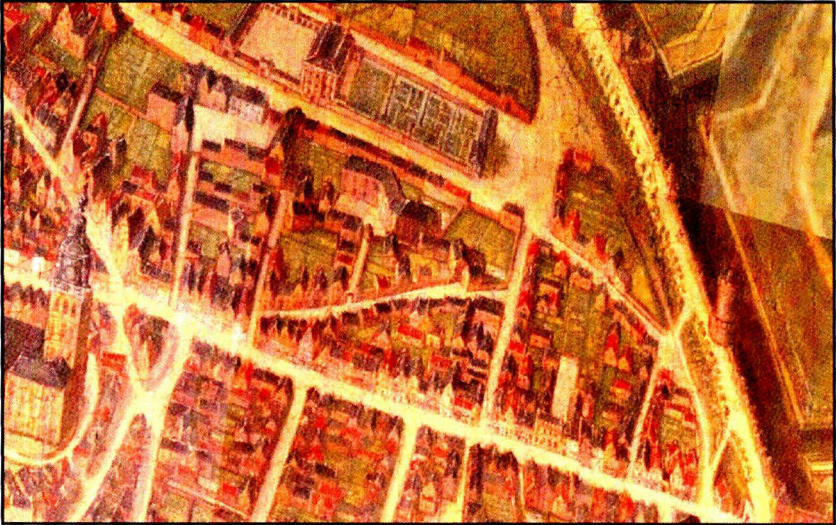

Hessenberg

In het westelijke deel van de binnenstad, aan de rand van het centrum, tussen het Kronenburgerpark en het winkelgebied ligt de Hessenberg, één van de zeven heuvels van de stad. De locatie gaat voor een groot deel schuil achter winkels en woningen en heeft een introvert karakter, dat versterkt wordt door de beperkte toegankelijkheid. Verder kenmerkt het terrein zich door een hoogteverschil van soms wel vier meter. Momenteel ligt het slechts met struiken begroeide terrein er kaalgeslagen bij. Op een verhoging midden op het terrein staat nog wel het voormalige R.K. Weeshuis en aan de Pijkestraat bevindt zich een parkeergarage. Aan de noordzijde wordt het terrein begrensd door de straat Hessenberg, wat onderdeel uitmaakt van het beschermde stadsgezicht van de benedenstad.

Het vanaf de Lange Hezelstraat steil oplopende terrein maakte rond 1250 onderdeel uit van de eerste ommuring van de vesting. Na een eerste uitleg in 1468 ontstonden diepe kavels die doodliepen tegen de steile helling. Later werd de straat Hessenberg als een secundaire straat vanaf de Lange Hezelstraat diagonaal door deze kavels aangelegd.

Door de eeuwen heen is het terrein in bezit van geestelijken. Binnen de grenzen bepalen zij wat er gebeurt, het stadsbestuur heeft er geen invloed op. De Hessenberg heeft zodoende het karakter van een immuniteit en is een soort enclave in de stad. Het beeld wordt bepaald door grote en hoge gebouwen temidden van hoven en pleinen. Omdat de interne sequentie prioriteit had, worden de gebouwen van binnen naar buiten ontworpen en is de buitenruimte slechts restruimte. Het geheel wordt vanuit het noorden (Hessenberggas) ontsloten door middel van kleine steegjes (gasjes): Bethlehem, Klein Bethlehem en een naamloos gasje.

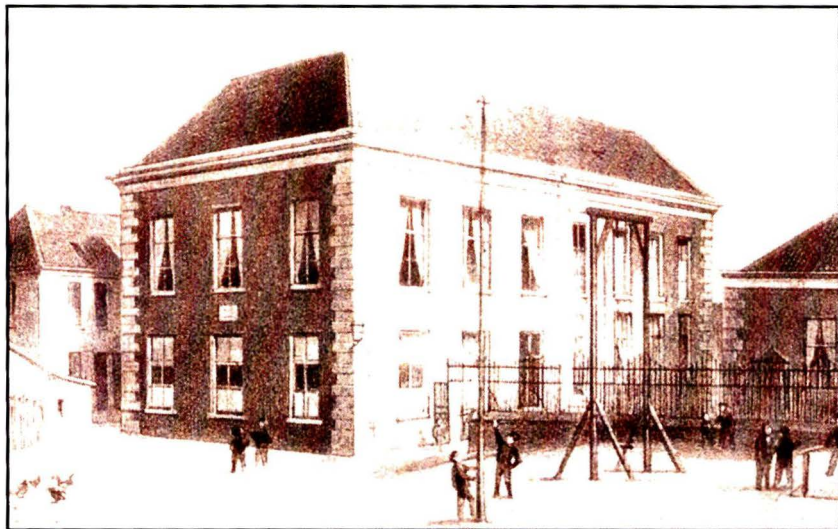
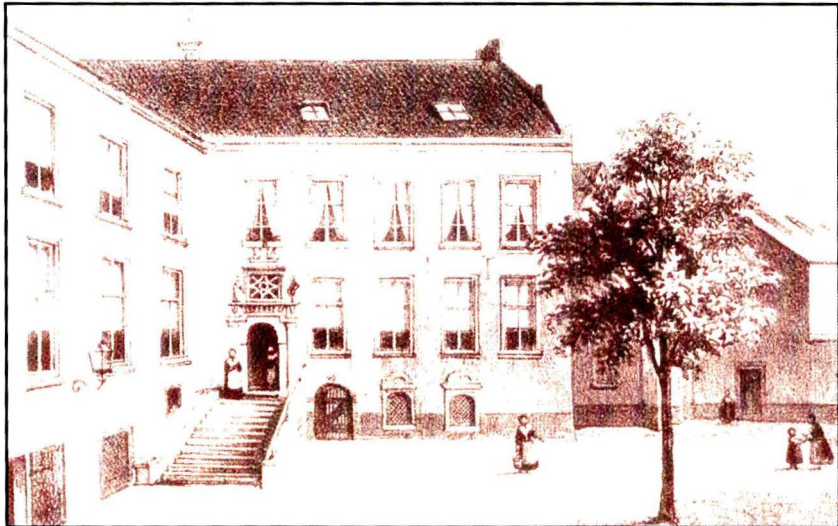
Feltman kaart uit 1669

De Hessenberg rond 1830

De Hessenberggas rond 1900

R.K. Weeshuis anno 1860

Doodlopend en naamloos gasje vóór 1944

Voormalige R.K. Weeshuis anno 2005

Van begijnhuis tot weeshuis

Het voormalige R.K. Weeshuis werd oorspronkelijk als stenen begijnhuis gebouwd in de tweede helft van de 14e eeuw. De vroegste vermelding van begijnen stamt uit 1380. Tussen 1442 en 1450 werd het begijnhuis omgevormd tot Tertiariissenklooster de Hessenberg. Op de Hessenberg stonden nog twee begijnhuizen: Bethlehem en Sprongshof. Ook deze twee veranderden in de late 14e en vroege 15e eeuw in kloosters. Op de plaats van de huidige parkeergarage was sinds 1412 sprake van een cellenbroedershuis, het Lollardenhuis. Deze vier religieuze complexen werden in 1638 samengevoegd tot één weeshuis: het Arme Kinderen Weeshuis. Hier werden kinderen van overleden ouders, ruiters en soldaten opgevoed. In 1817 werd het weeshuis omgedoopt tot Rooms Katholieke Weeshuis, de taak bleef echter hetzelfde: het opvoeden van ouderloze, verlaten of ter vondeling gelegde kinderen van Rooms Katholieke ouders. Elders in de stad werd een Protestants weeshuis opgericht.

Het bombardement in WO II beschadigde een groot deel van het R.K. Weeshuis en verwoestte veel van de andere gebouwen op de Hessenberg. Na de nodige herstelwerkzaamheden bleef het weeshuis nog tot 1953 in gebruik. Daarna werd het weeshuis overgedragen aan het Gemeenschappelijk Administratiekantoor en kwam er een einde aan 300 jaar weezorg.

Door de eeuwen heen is het weeshuis meerdere malen uitgebreid en verbouwd. De oudste kern stamt uit het einde van de 14^e eeuw en wordt gevormd door een bakstenen huis van 16 x 8,2 m. Eind 15^e of begin 16^e wordt het huis verbreed met een tweede vleugel evenwijdig aan het bestaande huis. Ongeveer in diezelfde periode krijgt het gebouw in de noordwestelijke hoek, enigzins schuin op de oude kern, nog een extra vleugel. Rond 1639 wordt het gebouw

Carmelklooster met op de achtergrond de kerktoren

Binnentuin van het Carmelklooster

aan de noordkant uitgebreid met een haaks op het bestaande deel geplaatste kort hoge vleugel. Deze vleugel wordt in 1936 flink ingekort en krijgt een groot trappenhuis. In 1845 krijgt het gebouw grotendeels z'n huidig verschijningsvorm. De uitbreiding naar het westen is een opvulling van de hoek tussen oudere bouwdelen. Tot slot krijgt het gebouw in 1878 nog een vleugel aan de oostkant. Na de herstelwerkzaamheden als gevolg van het bombardement in WO II wordt het in 1954 nog eenmaal ingrijpend verbouwd door architect J.G. Deur. Bij deze verbouwing verdwijnen een groot aantal karakteristieke elementen: de houten kapconstructie wordt vervangen door een stalen en ook de houten kozijn maken plaats voor stalen.

Vanaf 1992 wordt het voormalige R.K. Weeshuis bewoont door een groep jonge mensen, variërend van studenten tot kunstenaars. Zij hebben sinds de Hessenberg braak ligt het terrein daar waar mogelijk naar hun hand gezet en een eigen wereld gecreëerd. Inmiddels is het voormalige R.K. Weeshuis tot Rijksmonument benoemd en zal dus behouden blijven.

Carmelklooster en Carmelkerk

Het Carmelklooster en de Carmelkerk worden in 1951 gebouwd door architectenbureau Deur en Pouderoyen in de traditie van de sobere naoorlogse architectuur van de Bossche school, een groep architecten die zich laten inspireren door Dom Hans van der Laan. Het klooster en de kerk vormen een ruim opgezet religieus complex van de Karmelieten. Zowel qua typologie als functie sluit het complex aan bij de lange geestelijke vooroorlogse geschiedenis van de Hessenberg. Slechts 30 jaar na de bouw, in 1981, wordt een groot deel van de kerk gesloopt, slechts delen van de doopkapel en de kerktoren blijven bewaard. Later wordt de kloosteromgang omgevormd tot studentenhuisvesting

Titus Brandsmakapel

De 'stottergevel' van De Gelderlander

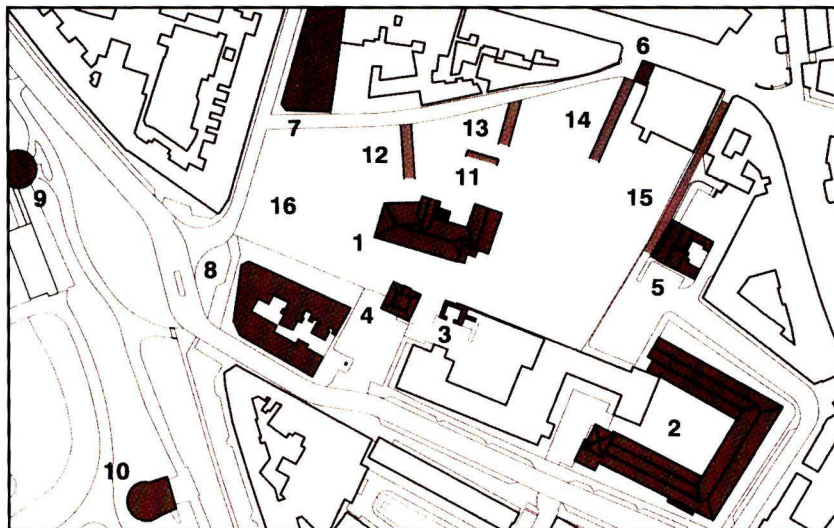
en tussen de omgang en de restanten van de doopkapel wordt een studentenhuis gebouwd. De schaal van het studentenhuis sluit aan bij het voormalige weeshuis en het klooster, de architectuur helaas niet.

Titus Brandsma kapel

In 1960 wordt de Titus Brandsma kapel gebouwd op het plein voor de kerk, naar een ontwerp van Pieter Dijkema. Titus Brandsma was hoogleraar mystiek aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, priester en Karmeliet in het vooroorlogse Karmelietenklooster. In 1942 wordt hij in Dachau vermoord vanwege zijn opkomen tijdens WO II voor een vrije pers. Ter nagedachtenis aan deze martelaar, verzetsheld en moedige geloofsgetuige wordt in 1960 op de plek waar hij gewoond en gewerkt heeft een kapel ingewijd. De vorm en de soberheid van het gebouwtje verwijzen naar de barakken van het kamp waar Brandsma zijn laatste levensdagen doorbracht. Inmiddels is de verering van Titus Brandsma verplaatst naar de Jozefkerk waarbij de Stichting Gedachtenis Titus Brandsma bedongen heeft dat de kapel gesloopt zou worden. Tot op heden is dat echter nog niet gebeurd en gaan er stemmen op om het gebouwtje te behouden. De kapel, het Carmelklooster de Carmelkerk zijn sterk verbonden met de plek. Deze plek vormde namelijk een belangrijk centrum voor de Karmelietenorde.

Stottergevel

Het ingangsgebouw, met de in de volksmond bekende 'stottergevel', is het enige overblijfsel van het complex van De Gelderlander. Het complex dat dateert uit de jaren zestig wordt begin jaren negentig gesloopt, nadat het dagblad verhuist is naar een ruimere en beter bereikbare plaats aan het spoor. De 'stottergevel' markeert nu de toegang tot het terrein de Hessenberg vanuit de Lange Hezelstraat.

Historisch waardevolle kenmerken

1. voormalig R.K. Weeshuis	11. terrasrand
2. Carmelklooster met kerktoren	12. naamloze gas
3. Restanten doopkapel	13. Kleine Bethlehemgas
4. Titus Brandsmakapel	14. Bethlehemgas
5. Jodenberg 15	15. Jodenberg
6. 'Stottergevel' De Gelderlander	16. locatie Hezelpoort garage
7. voormalige Bank van Lening	
8. woonblok Kroonstraat	
9. Kronenburgertoren	
10. rondeel 'De Roomse Voet'	

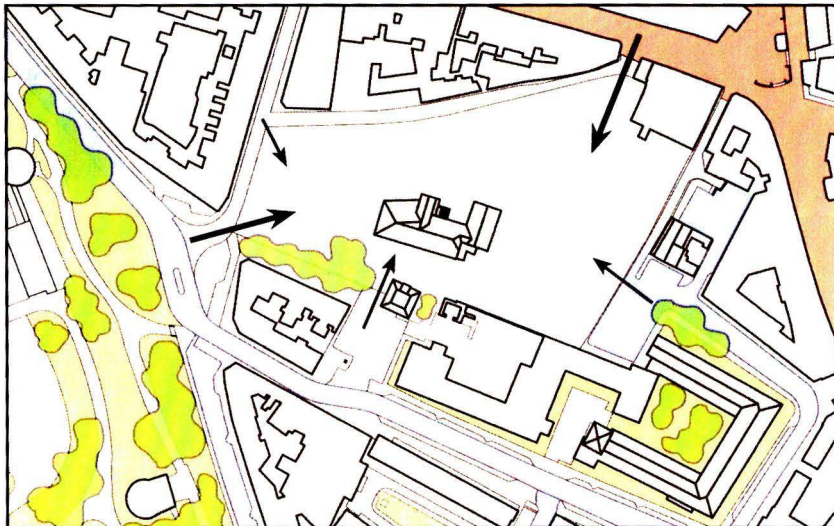
Waardevolle kenmerken

Naast de reeds beschreven gebouwen bevinden zich op en rond de Hessenberg nog een aantal gebouwen die historisch gezien zeer waardevol zijn. De voormalige Bank van Lening is van belang als ankerpunt van het bouwblok tussen de Lange Hezelstraat, Pijkestraat en Hessenberggas. Het woonblok tussen Kroonstraat, Parkweg en Doddendaal is stedenbouwkundig van belang, evenals Jodenberg 15. Het woonblok maakt deel uit van de schil van 19^e eeuwse en vroeg 20^e eeuwse bebouwing, die na het slopen van de stadwallen na 1874 tot stand kwam. Het pand aan de Jodenberg markeert de historische steeg. Tevens is aan de stijgende lijn van de steeg de helling van het oorspronkelijke terrein af te lezen.

De Kruittoren en het Rondeel in het Kronenburgerpark maakten deel uit van de tweede stadswal die Nijmegen omringden. Nadat in 1874 de vestingwet in werking trad, werd vrij wel direct begonnen met de sloop van de zo gehate stadswal. In de eerste plannen voor de stadsuitbreiding werd echter wel gepleit voor het behoud van de Kronenburgertoren, ook wel bekend als Kruittoren, als achtergrond voor het nieuw aan te leggen stadspark: het Kronenburgerpark.

De Hezelpoort parkeergarage vormt door z'n verschijningsvorm een vervreemdend element ten opzichte van de omringende bebouwing, maar markeert wel de locatie van het afgebroken Grote Jongenshuis. Slechts de gedenksteen in de gevel van de parkeergarage herinnert hier nog aan.

Naast de tastbare herinneringen zijn er ook een aantal karakteristieken die tijdens opgravingen boven de grond zijn gekomen of terug te vinden zijn op oude stadskaarten. Zo vertelt de teruggevonden terrasrand de oudste geschiedenis van het terrein: het vormde de rand van het plateau naar de eerste omwalling. Op oude kaarten zijn smalle steegjes terug te vinden die zo kenmerkend zijn voor dit deel van de oude stad en die het terrein vanuit het noorden ontsluiten.

Locatie

winkelgebied

aanwezig groen

autoverkeer

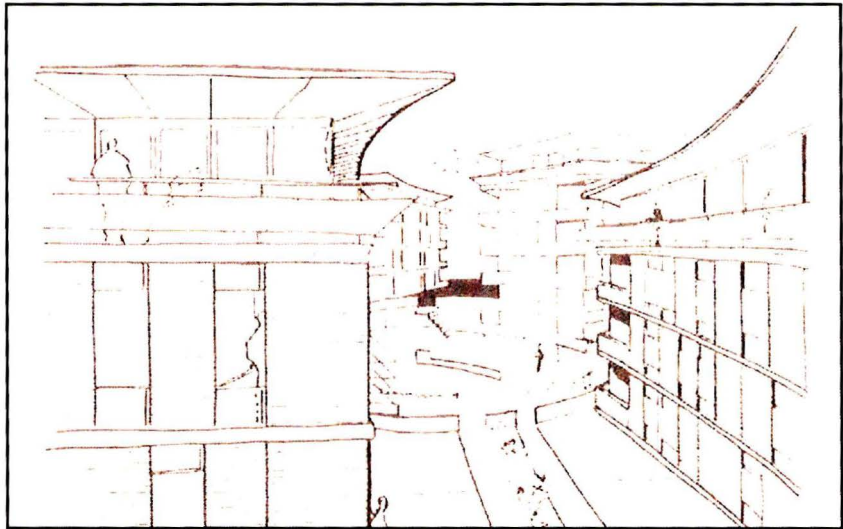
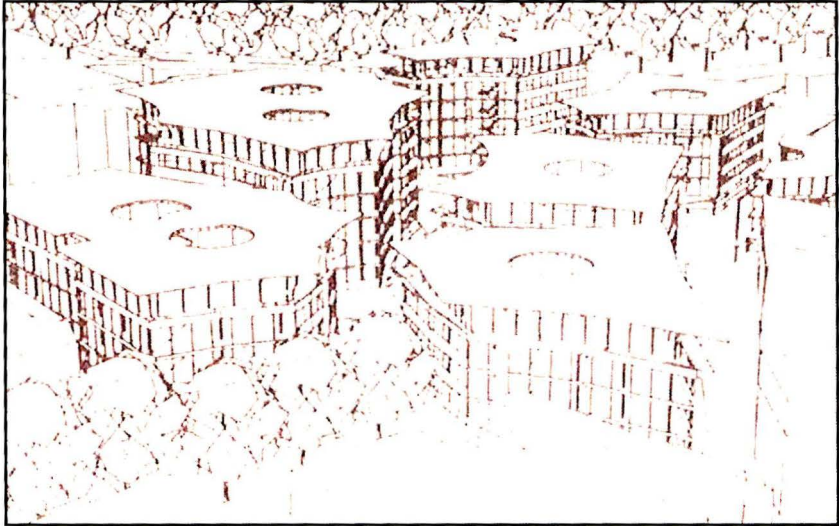
toegang tot het terrein

Locatie

De grenzen van het plangebied worden bepaald door het straatje de Hessenberg in het noorden, de Pijkestraat in het westen, de Kroonstraat in het zuiden en de Jodenberg in het westen. De Hessenberg ligt, enigzins verscholen achter de bebouwing langs de Lange Hezelstraat en de Doddendaal, ingeklemd tussen het winkelgebied en het Kronenburgerpark. Kenmerkend voor het terrein is het hoogteverschil tussen het straatje de Hessenberg en de Kroonstraat van max. 4,5 m. Hierdoor is het terrein slechts beperkt toegankelijk. In het noorden grenst het terrein aan het winkelgebied, wat wordt geaccentueerd door de 'stottergevel' van het oude ingangsbouw van De Gelderlander. In de zuidwest punt, op de plaats waar nu de Hezelpoortgarage nog staat, is een toegang vanuit het Kronenburgerpark.

Door z'n ligging maakt de Hessenberg geen onderdeel uit van een belangrijke verkeersstroom, slechts een toevallige passant zal zich in dit gebied begeven. Het voetgangersverkeer concentreert zich voornamelijk in de winkelstraten: Lange Hezelstraat en Houtstraat, en het autoverkeer passeert het terrein ten zuiden over de Parkweg en Doddendaal. Ondanks z'n ligging nabij het drukke centrum van de stad is de Hessenberg een stil en rustig gebied en daardoor zeer geschikt als woongebied.

Opvallend is de schaalsprong die plaatsvindt van de oude binnenstad, ten noorden van de Hessenberg, naar het na WO II opnieuw opgebouwde deel van de stad, ten zuiden van de Hessenberg. Daar waar de oude stad gekenmerkt wordt door een kleinschalige en gefragmenteerde bebouwing op smalle maar diepe percelen, is de bebouwing ten zuiden van de Hessenberg groter van schaal. Een nieuwe invulling zal deze schaalsprong moeten opnemen.

Plan 'Flash Gordon'

Europan 2

Om tot een nieuwe invulling van het terrein te komen brengt de gemeente Nijmegen in 1991 de Hessenberg in als locatie voor de internationale architectuurprijsvraag European 2: 'Wonen in de stad; revitalisering van stedelijke gebieden'. De gemeente hoopt hiermee op een veelheid aan plannen, met bijzondere aandacht voor flexibel en functioneel gebruik van ruimten in de woningen en een verrassende inrichting van de openbare ruimte.

Door de hoge kwaliteit van de ingezonden ontwerpen besluit de jury twee prijzen toe te kennen. De gemeente kiest uiteindelijk voor het plan van Van Zeeland, 'Flash Gordon' genaamd, die het plan uitwerkt i.s.m. Wiersema (ZAPP architecten) en bieden het duo Dick van Gameren en Bjärne Mastenbroek een alternatieve locatie aan.

Het plan 'Flash Gordon' bestaat uit zes woontorens bovenop een grote ondergrondse parkeergarage. Met de bouw van dit plan zou een groot aantal woningen worden toegevoegd aan de bestaande woningvoorraad van de Nijmeegse binnenstad, maar wordt er geheel voorbij gegaan aan de historische context van het terrein. Het voormalige R.K. Weeshuis, de Titus Brandsmakapel en de vijftien onlangs gerenoveerde woningen aan de Kroonstraat zouden hiervoor gesloopt moeten worden. De voorgenomen sloop van deze historisch waardevolle gebouwen roept een hoop weerstand op van cultuurhistorische organisaties, buurtbewoners en milieugroeperingen, die zich verenigen in de werkgroep Hessenberg. Desondanks wordt eind jaren negentig begonnen met de sloop van het voormalige R.K. Weeshuis. De aanhoudende weerstand leidt er in mei 2000 toe dat het college van burgemeester en wethouders van de gemeente Nijmegen de planvorming en de sloop alsnog stopzet. Al die jaren ligt het terrein er kaalgeslagen bij, slechts begroeid door wat bomen en struiken

Cultuurhistorisch besef

Inmiddels is ook het beleid van de gemeente Nijmegen veranderd. De gemeente streeft ernaar om cultuurhistorische waarden in de stad te integreren in de ontwikkeling van de stad. Dit streven past in de nieuwe uitgangspunten van het Rijk, vastgelegd in de nota Belvédère uit 1999. Deze nota roept op om vanuit een cultureel besef de unieke eigenschappen van de plek te benutten bij de (her)ontwikkeling van de plek. Om deze eigenschappen te bepalen is in 2001 een cultuurhistorisch profiel opgezet, dat richting moet geven aan de verdere ontwikkeling van de Hessenberg.

Eind 2001 wordt de plangroep Hessenberg geformeerd, die is samengesteld uit de Gemeente, de ontwikkelingscombinatie Hendriks/Heijmans en enkele afgevaardigden van de overleggroep Hessenberg. Zij krijgen de taak een visie te ontwikkelen voor de Hessenberg die aansluit bij de cultuurhistorische waarde van de plek, vastgelegd in het cultuurhistorisch profiel; voldoet aan de verwachtingen van betrokkenen en belanghebbenden en past binnen het nieuwe beleid van de gemeente. De resultaten hiervan zijn vastgelegd in de nota 'Proces en Uitgangspunten Hessenberg'. Hieronder treft u de belangrijkste en voor mij meest interessante punten.

Algemeen: De Hessenberg is een bijzondere locatie. Belangrijk is dat er een samenhang is tussen de nieuwe invulling van de Hessenberg en de bestaande omgeving.

Cultuurhistorie: De geschiedenis van het gebied moet naar voren komen in het plan. Dat geldt niet alleen voor de gebouwen en de archeologische vondsten, maar ook voor het *verhaal* van de plek.

Functies: De belangrijkste functie voor het gebied moet wonen zijn met een gedifferentieerd woningaanbod voor verschillende doelgroepen. Het Rooms Katholieke Weeshuis moet meerdere functies krijgen. De functies van panden in het plangebied moeten passen bij de al aanwezige functies in het omliggende gebied. Aan de randen van het plangebied zijn dat gemengde functies en naar het centrum toe zou wonen de overhand moeten hebben.

Stedebouw: Het nieuwe plan moet passen in en aansluiten bij de bestaande omgeving. Het studiegebied moet bestaan uit de oude stad, het Kronenburgerpark, Plein 44, studentenflats, het Gat van de Hessenberg, Achter de Carmel, Jodenberg en het Kroonstraatcomplex.

Verkeer/parkeren: Ondergronds parkeren heeft de voorkeur, het parkeren voor bewoners moet gescheiden worden van het parkeren voor vergunninghouders, er mag geen extra parkeerdruk op de binnenstad ontstaan, het gebied moet goed te bereiken zijn voor distributieverkeer en de openbare ruimte moet autoluw zijn met optimale toegankelijkheid voor fietsers en voetgangers.

Milieu: Optimaal ruimtegebruik door hoge bebouwingsdichtheden, meervoudig ruimtegebruik en ondergronds parkeren. Het Nijmeegs Milieubeleidsplan moet samen met de uitgangspunten uit het Milieustreefbeeld als norm gaan dienen.

Groene omgeving: Groene ruimte moet met elkaar in verbinding staan binnen het plangebied. De openbare ruimte moet een groen accent krijgen met hofjes, parkjes en bomen.

Hessenberg huidige situatie

Doelstelling

Deze punten hebben geleid tot de volgende doelstelling:

'Het creëren van een nieuwe invulling middels een woonprogramma dat aansluit bij de bestaande stedelijke structuur en recht doet aan het verhaal van de plek, waardoor een nieuwe impuls wordt gegeven aan het westelijk deel van de Nijmeegse binnenstad en een nieuw hoofdstuk kan worden toegevoegd aan de al lange geschiedenis van de Hessenberg.'

BETEKENIS VAN DE PLEK

Wonen

Van oudsher neemt woningbouw een centrale plaats in binnen de architectuur. De Modernisten zagen het zelfs als hun belangrijkste taak een 'nieuw wonen' te scheppen. Vanaf het begin van de jaren twintig was men ervan overtuigd dat de technische vooruitgang van de industriële samenleving tot een beter leven zou leiden. Door het toepassen van rationele ideeën kwam dit tot uitdrukking in de architectuur en stedenbouw. Daarbij richtten ze zich in de eerste plaats op een betere hygiëne en een grotere eenvoud in de woninginrichting. In 1932 wordt deze richting door Henry-Russell Hitchcock en Philip Johnson bestempeld als *'The International Style'*. Het weerspiegelt de kenmerken van een nieuwe benadering van het bouwen, die onder het credo *'form follows function'* door architecten als Le Corbusier en de leden van het Bauhaus wordt ontwikkeld. Het duidt het streven aan naar een volkomen objectief en statisch realisme, gebaseerd op een globale samenleving en een internationale architectuur. Uitgangspunt hiervan is de mening dat de architectuur, onafhankelijk van historische stijlontwikkeling of nationale geaardheid, zuiver functioneel op de mens betrokken zou moeten zijn. Door een rationele toepassing van nieuwe materialen als staal, glas en beton, verworvenheden van de Industriële Revolutie, komt men tot een voor elke functie ideale vorm.

Hoewel de Modernisten erin geslaagd zijn een technisch goede woning te maken, is een woning volgens mij meer dan een dak boven je hoofd of de techniek waarmee zij gemaakt is. De grondbetekenis van het woord 'wonen' is volgens de Van Dale: 'ergens graag vertoeven'. De essentie zit 'm voor mij in het woordje 'graag'. Wonen is jezelf zijn, een emotie die een ander niet voor je kan maken. Het gaat in eerste instantie niet zozeer om een programma van functies als wel om een gevoel, een emotie.

'Wonen veronderstelt het accommoderen van een diversiteit aan leefwijze, stedelijke typen, culturele modellen en alledaags gebruik. De woning is een plek die dichter bij het verlangen dan de behoefte, dichter bij het comfort dan het beeld staat.'

(Harm Tilman, 2003)

De nadruk ligt op het verlangen en het comfort, beide zijn uitingen van een gevoel. Dit verschil laat zich het best verklaren aan de hand van de woorden 'huis' en 'thuis'. De betekenis van beide woorden volgens de Van Dale is als volgt:

Huis: 'bouwwerk of bouwsel dat mensen tot woning dient of als zodanig geschikt is'. Het betreft dus slechts de structuur van het bouwwerk plus de daarbij horende functies die bescherming biedt tegen invloeden van buitenaf.

Thuis: 'woning waarin iemand woont (soms met de bijgedachte dat men er zich op zijn gemak, niet als een vreemde voelt)'. Waarbij de betekenis van het woord wonen: 'ergens graag vertoeven', dus van belang is.

Het hebben van een thuis is heel persoonlijk en geeft vorm aan de identiteit van z'n bewoner, de meest primaire levensactiviteiten worden er verricht. Naast een tastbare bescherming ten opzichte van de buitenwereld biedt een thuis ook een mentale bescherming. Een thuis wordt gezien als een veilige haven. Het gaat om de emotionele waarde die een bewoner hecht aan zijn woning dan wel huis. Hoe groter die waarde des te meer iemand zich ergens thuis voelt. Het is de emotionele binding met de plek die van een huis een thuis maakt.

Genius Loci

In 1951 beschrijft de Duitse filosoof Martin Heidegger in het essay *'Bauen Wohnen Denken'* het thema van het authentieke wonen en houdt hij een pleidooi voor de betekenis van de plaats. In zijn denken staat het 'zijn' centraal en verwijst 'wonen' naar een manier van 'zijn' die te maken heeft met een behoedzame en koesterende houding: 'wonen is de fundamentele eigenschap van het menselijk bestaan'. Volgens Heidegger lijkt er in het Modernisme geen plaats meer te zijn voor het 'zijn' en leidt de mens aan Seinvergeessenheit (zijnvergetelheid).

In 1980 verwerkt Christian Norberg-Schulz in zijn boek *'Genius Loci - towards a phenomenology of architecture'* de theorieën van Heidegger tot een pleidooi voor een architectuur die haar karakter ontleent aan de plek. Als architectuur daarin slaagt, dan helpt ze de mens te wonen. De begrippen 'wonen' en 'plek' zijn dus onlosmakelijk met elkaar verbonden. Essentieel voor het wonen is de verbondenheid met de identiteit en de betekenis van de plek. Het wonen berust namelijk op een intieme relatie tussen mens en plaats. Waarbij 'plaats' een concreet geheel is, bestaande uit dingen die tastbaar zijn en vorm, textuur en kleur hebben. Samen bepalen deze dingen het karakter, het wezen van de plaats. Norberg-Schulz noemt het karakter van de plaats, de 'genius loci', zelfs als voorwaarde voor de identiteit van de mens.

De uitdrukking 'genius loci' werd door de Romeinen al gebruikt en betekent vrij vertaald: 'de geest van de plek'. Zij geloofden dat elk wezen, mens of plaats z'n eigen beschermgeest had, die hem het leven schonk en z'n karakter bepaalde. De 'genius' bepaalt wat een ding is of zoals Louis Kahn zei: *'wat een ding wil zijn'*.

Om het wonen voor de mens mogelijk te maken, dient de architectuur de 'genius' van een plaats te articuleren en tot uitdrukking te brengen. Essentieel hiervoor is dat de mens weet waar hij is en hoe hij een bepaalde plek is. Hij moet zich kunnen oriënteren (waar) en identificeren (hoe) met zijn omgeving. Het kunnen identificeren is daarbij echter van groter belang dan het oriënteren, maar wil de mens zich ergens werkelijk thuis voelen dan zal aan beiden voldaan moeten worden.

'De mens woont slechts indien hij zich kan oriënteren en identificeren en daartoe moet hij voeling krijgen met de genius loci, het karakter van de plaats'

Maar wat bepaalt nou de 'genius' van een plek?

Zoals het karakter van een mens bepaald wordt door zijn omgeving en zijn verleden, zo wordt de identiteit van een plek bepaald door omgevingsfactoren als topografie, klimaat, licht en materiaal en door de geschiedenis. Het zal uiteindelijk een combinatie van alle factoren zijn die de 'genius' bepaalt. Daarbij is echter geen evenwichtige verdeelsleutel op te stellen voor de verschillende factoren. Op een locatie binnen een historische stad zal de geschiedenis meer van invloed zijn dan op een locatie in de vrije natuur. Daar zal de 'genius' meer bepaald worden door de omgevingsfactoren. Elke nieuwe opgave dient dan ook te beginnen met een zoeken naar de geest van de plek. Of om met de woorden van bOb van Reeth te spreken:

'De geest van de plek is eigenlijk de ingesteldheid te willen ontdekken welke condities er liggen'

In de opvatting van de Modernisten is echter geen plaats voor geschiedenis. In hun ogen heeft geschiedenis slechts een remmende werking op de vooruitgang. Vanaf het begin zijn er architecten die zich verzetten tegen de internationale architectuur van de Modernisten en pleiten voor een meer locale benadering.

Architectuur van de stad

Als Aldo Rossi (1931-1997) in 1972 benoemt wordt tot hoogleraar aan de Eidgenössische Technische Hochschule (ETH) in Zürich introduceert hij zijn ideeën over de Architectuur van de Stad. In het gelijknamige boek beschouwt hij de stad als architectuur en spreekt hij over de constructie van de stad in de tijd. Aan de hand van een theoretisch onderzoek naar de stad formuleert hij zijn ideeën over de moderne stad. Hierin verzet hij zich tegen de functionalistische benadering van de Modernen en pleit hij voor het herwaarderen van de bestaande structuren. Voor Rossi is de historische stad de drager van de moderne stad. Binnen zijn theorieën nemen stedelijk artefacten een belangrijke plaats in. De artefacten van een stad zijn plaatsen die het verleden tastbaar maken en ons aan het verleden laten herinneren, de 'permanent reminder of the city'. Deze artefacten veranderen met de stad mee en desnoeds van functie. Een nieuwe toevoeging overschrijft dan het voorgaande, zonder daarbij het verleden uit te wissen. Deze historische geaagdheid maakt de rijkdom van het stedelijke weefsel en draagt bij aan collectief geheugen waarmee wij ons kunnen identificeren.

Analoge architectuur

Twee van zijn leerlingen, Fabio Reinhart en Miroslav Šik, nemen in de jaren tachtig de plaats van Rossi op de ETH over. Tijdens hun colleges over analoge architectuur leggen zij de nadruk op een anonieme en plaatsgebonden architectuur die recht doet aan de betekenis en ziel van een plek. Op hun beurt

inspireren zij weer een nieuwe groep jonge architecten, die momenteel vooral in Zwitserland veel waardering oogsten. Hun architectuur kenmerkt zich door een sterke locatie gebonden architectuur en een conceptuele benadering, waarbij vooral het vakmanschap en de beheersing van materialen en constructies de aandacht trekken. Er valt dus een hoop te leren van de architectuur in Zwitserland als het gaat om een architectuur die met respect omgaat met de locatie.

Kritisch regionalisme

In navolging van Rossi plaatst ook Kenneth Frampton in zijn artikel 'Towards a Critical Regionalism: Six points for an Architecture of Resistance' uit 1983 kanttekeningen bij een puur modernistische benadering. Hij pleit voor een meer plaatsgebonden architectuur waarin gebruik wordt gemaakt van de technologische ontwikkelingen van de moderne tijd, maar waarin wel plaats is voor locale kenmerken als topografie, klimaat, licht en materiaalgebruik: het 'Kritisch Regionalisme'. Frampton neemt deze term over uit het essay 'The Grid and Pathway' van Alexander Tzonis en Liane Lefaivre uit 1981, waarin zij waarschuwen voor de ambiguiteit van het regionaal reformisme. Zelf omschrijft Frampton het 'Kritisch Regionalisme' als een architectuur die een kritische reactie op de modernisering combineert met een sensibiliteit voor het tektonische en voor plaatsgebonden factoren. Frampton pleit echter wel voor een hoge mate van kritisch zelfbewustzijn, om niet te vervallen in het letterlijk kopiëren van beelden uit het verleden waarmee men een verlangen naar een ervaring uit het verleden wil doen herleven.

'De fundamentele strategie van het kritisch regionalisme is het modificeren van de invloed van de universele beschaving met elementen die indirect voortvloeien uit de bijzondere kenmerken van een bepaalde plek'.

Het zoeken naar

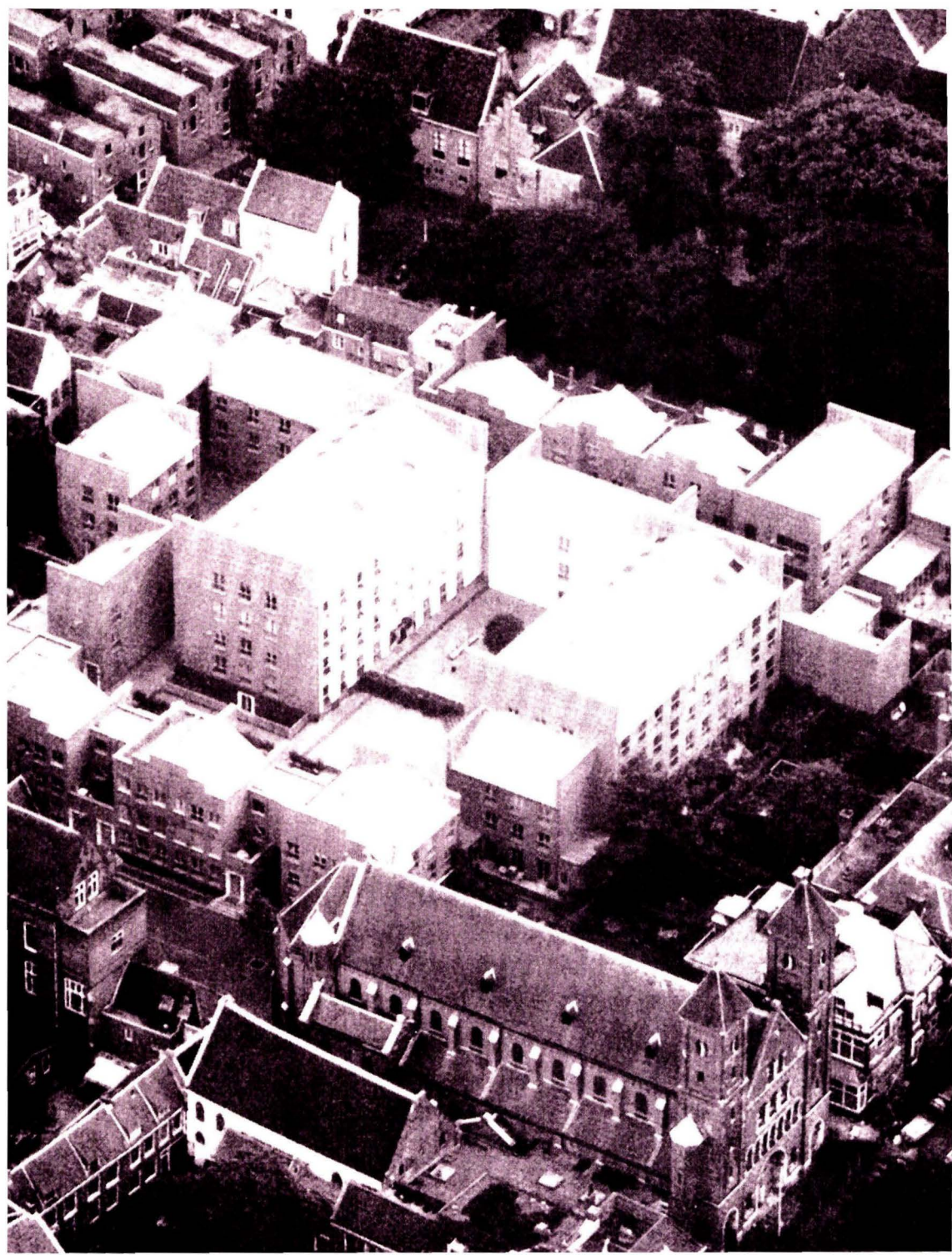
Een andere belangrijke pleitbezorger voor een anonieme, plaatsgebonden architectuur van dit moment is de eerste Vlaamse bouwmeester bOb van Reeth van de ArchitectenWerkgroep te Antwerpen, die zegt altijd op zoek te zijn naar architectuur. Hij omschrijft met een versregel van dichter Herman de Coninck als *'herinneringen aan wat nooit bestaan heeft'* en de gebouwen kenmerken zich door een stijlloosheid. De overeenkomst in zijn werk zit 'm in het altijd op zoek zijn naar dat wat de plek wil zijn. Of zoals hijzelf zegt:

'Architectuur is het zoeken naar architectuur. Het gaat om de specificiteit van een plek, van een tijd, om de natuur ervan. De 'geest van de plek' ligt in de creatieve ontdekking van de concrete mogelijkheden.'

De rationele benadering van de Modernisten en het ontkennen van de geschiedenis leidt in mijn ogen niet tot het 'nieuwe wonen'. Een meer sensitieve benadering en respect voor de 'genius' van de plek leiden tot een architectuur die zich voegt in zijn omgeving en ruimte laat aan het verhaal van de plek. Slechts als architectuur hierin slaagt, zal een huis ook een thuis kunnen zijn.

Referentie

Een mooi voorbeeld van een woningbouwproject op een historische plek is de Mariaplaats in Utrecht van bOb van Reeth. Dit project is voor mij het bewijs dat je architectuur kunt maken die aansluit bij de 'genius loci' en de aanwezige structuren en bebouwing. bOb van Reeth is er in geslaagd een eeuwenoude indeling terug te laten keren in de oude stad, zonder historiserend te zijn. Er is een stille enclave ontstaan waar temidden van de drukke stad rust heerst en het prettig wonen is.

Mariaplaats

“De architectuur speelt zich niet af in de tijd. De tijd speelt zich af in de architectuur, in de stad. Wij hebben nooit gedacht, gehoopt dat de geest van de plek, het geheugen, zo zichtbaar in een site zou zijn ingedrukt als bij deze opdracht.”

(bOb van Reeth over de Mariaplaats)

Locatie

De Mariaplaats is gelegen in de binnenstad van Utrecht tussen het historische centrum en het centraal station. Vanaf 1940 ligt de plek er kaalgeslagen bij en dient als parkeerplaats. Eind jaren tachtig wordt er uit drie plannen, ondanks veel weerstand van de jury, het College van B&W en van de bevolking, één plan gekozen dat zal worden uitgevoerd. Maar door het faillissement van de projectontwikkelaar ziet de gemeente kans het plan als nog af te blazen.

Een groeiend historisch besef heeft in de gemeente inmiddels geleid tot het opstellen van een Cultuurhistorisch Effectrapportage. Dit rapport heeft tot doel in beeld te brengen wat de cultuurhistorische waarde van een plek is voordat met een bouwproces begonnen wordt. Het Antwerpse bureau ArchitectenWerkGroep van bOb van Reeth wordt door gemeente, omwonenden en projectontwikkelaar unaniem gekozen om een nieuw ontwerp te maken.

Historie

Uit het onderzoek komt naar voren dat deze plek een zogenaamde ‘immunitet’ was, gelegen bij de Mariakerk. De Mariakerk vormde de westelijke punt van het Utrechtse kerkenkruis rondom de Domkerk. De immunitet was in eigendom van de kerk en werd beheerd door kanunniken. Het stadsbestuur had geen

Marijkeboats

Springweg

Walsteeg

enkele invloed op dergelijke gebieden. Kenmerkend voor de immuniteiten was de geslotenheid van het terrein met in het midden grote (woon)gebouwen. Aan de voor- en achterzijde werden poort- en stalgebouwen opgetrokken waarmee het terrein werd afgesloten. Met de reformatie werd de katholieke godsdienst verboden en kwamen de immuniteiten onder gemeentelijk bestuur. Sindsdien werden langs de randen nieuwe huizen gebouwd die de rooilijn van de stedelijke blokken volgden. Toch bleef de hoofdstructuur van immuniteiten gehandhaafd. Het bleven besloten enclaves die werden ontsloten door stegen tussen de nieuwe bebouwing.

Plan

bOb van Reeth heeft zich bij het ontwerp laten inspireren door het immuniteitsmodel. Dit model heeft als onderleger gediend voor het nieuwe plan, zonder over te gaan tot een reconstructie van het verleden. De stedenbouwkundige opzet verwijst naar de structuur van de immuniteit. De Mariaplaats verschuilt zich voor een groot deel achter de omliggende bebouwing. Alleen aan de Mariaplaats en de Walsteeg is het project zichtbaar en vormen een voor- en achterzijde van het project.

Het plan is opgebouwd uit bouwblokken met daartussen een viertal pleinen die met elkaar verbonden zijn door nauwe steegjes, trappen en hellende vlakken. Dit binnengebied is net als vroeger toegankelijk vanaf de Mariaplaats. De grote bouwblokken en de ervoor en erachter gelegen lagere bebouwing herinneren aan de monumentale woningen van de kanunniken en de kleinere huizen die in de loop van de tijd aan de voor- en achterzijde van het terrein werden gebouwd. Zo ontstaat een intiem complex dat haast middeleeuws aandoet en herinneringen oproept uit vervlogen tijd. Een tastbare herinnering aan het verleden is nog terug te vinden in de parkeergarage: een veelkleurige tegelvloer uit ca. 1300.

centrale hof

Hoewel de bouwblokken in afmeting, positie en oriëntatie van elkaar verschillen, vormen ze in hun uiterlijke verschijningsvorm één geheel. De gebouwen zijn eenvoudige rechthoekige volumes met zinken daken, opgetrokken in een rode baksteen. De daken van de centraal gelegen woongebouwen zitten verscholen tussen rechthoekige kopgevels, die bijdragen aan de helder geometrische opzet van het binnengebied. De gevel aan de Mariaplaats bestaat uit kloeke trapgevels die naadloos aansluiten op de traditionele bebouwing van de aangrenzende stad. Aan de Walsteeg is gekozen voor terugspringende glazen gevelvlakken.

Op enkele plaatsen zijn in het plan verbijzonderingen aangebracht. Zo is de plint van een zwarte steen gemaakt en loopt als een lint door het hele gebied. De hechte eenheid van het plan wordt hiermee nogmaals benadrukt. Ook de grilligheid van de aangrenzende kavels is aanleiding geweest de woningen en tuinen te verbijzonderen.

De pleinen hebben elk een eigen karakter gekregen. Zo zijn de wanden van de gebouwen rondom het grote centrale hof witgepleisterd, die het daglicht tussen de dichte bebouwing reflecteren. Tevens is een deel van het plein verhoogd aangelegd met in het midden een boom omringd door banken. Het kleinere plein wordt gekenmerkt door vijf op een rij geplaatste bomen en het kleinste plein in de zuidwest hoek van het plan wordt gesierd door een fontein. In de bestrating van de pleinen worden met een donkere steen de vroegere langgerekte percelen zichtbaar gemaakt. Overdag is het binnengebied vrij toegankelijk, maar 's nacht worden ze afgesloten d.m.v. hekken in de toegangspoorten.

Het plan bevat vierenvijftig woningen, variërend in stadsvilla's, patiovilla's, herenhuizen en appartementen, en een ondergrondse parkeergarage met een in- en uitrit aan de Walsteeg. Het niveauverschil in het gebied dat ontstaat door de parkeergarage zorgt voor de scheiding tussen de semi-openbare pleinen en de woningen op de begane grond. Naast de semi-openbare pleinen beschikken alle woningen over een privé-buitenruimte in de vorm van een tuin, patio of loggia.

ONTWERP

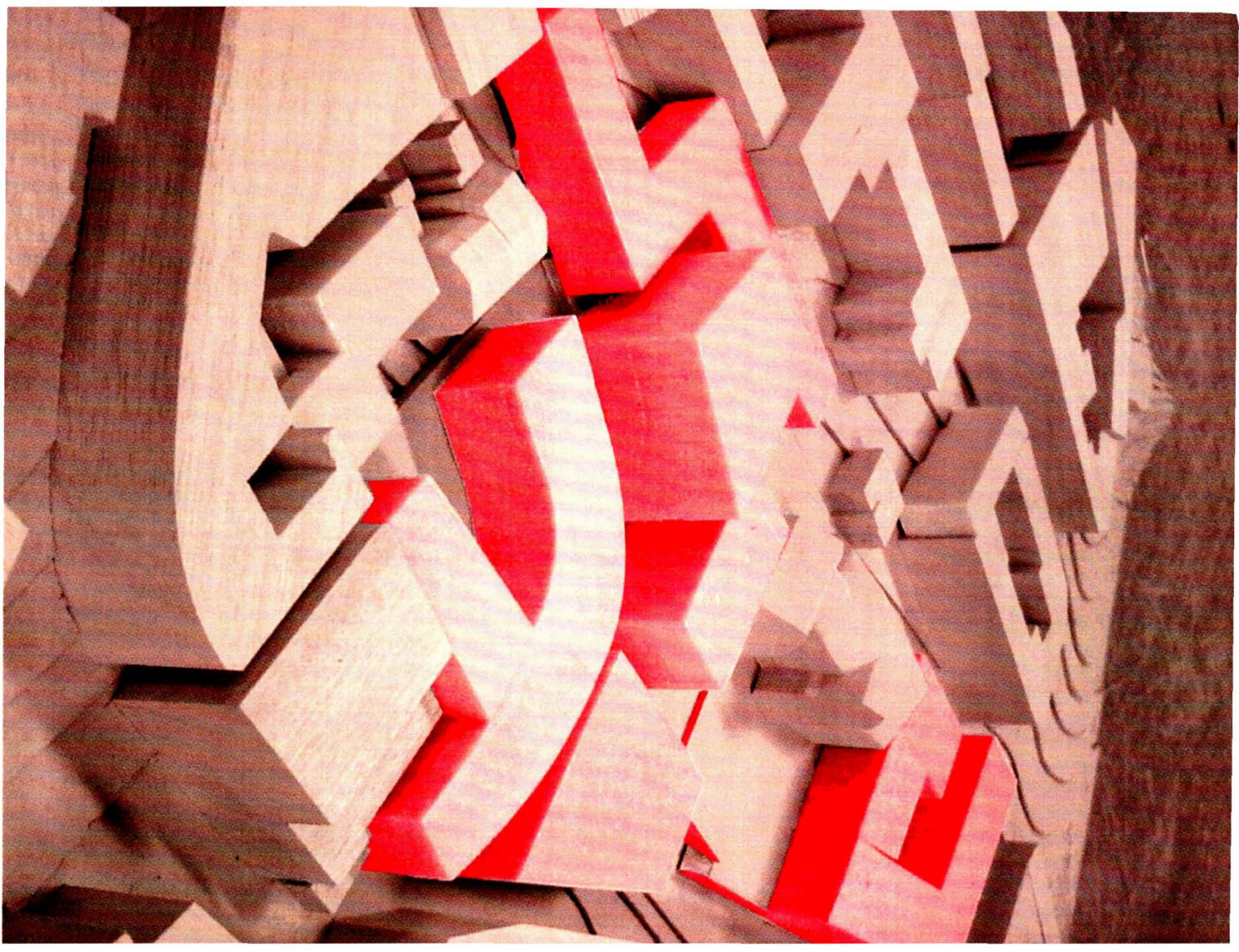
Ensemble

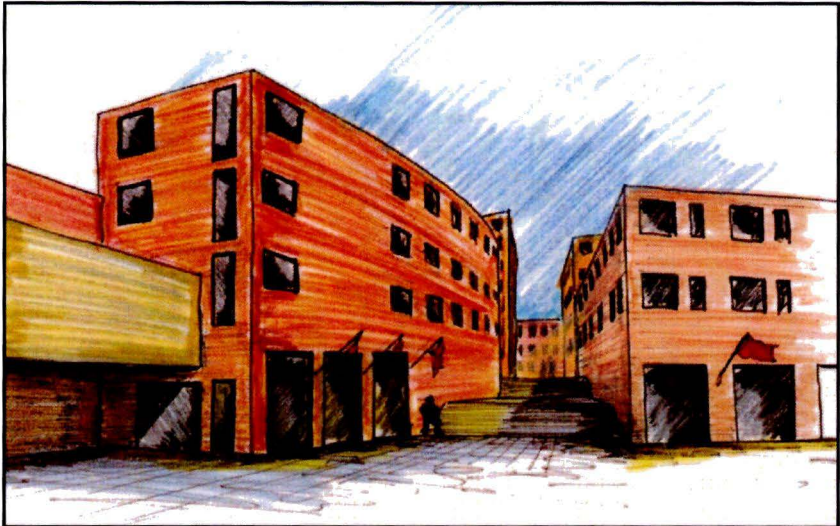
Na de analyse en bestudering van de geschiedenis van de Hessenberg is met deze kennis in het achterhoofd een begin gemaakt met het ontwerpen van een stedenbouwkundig plan. Er is intuïtief gezocht naar een structuur die het idee van een gesloten gebied met daarbinnen een aaneenschakeling van hoven, pleinen, en stegen in zich opneemt en daarmee het karakter van een immuniteit weergeeft. Aan de hand van schetsen en maquettes ben ik gekomen tot een ensemble van losstaande gebouwen met daartussen twee hoven en drie pleinen.

Historie

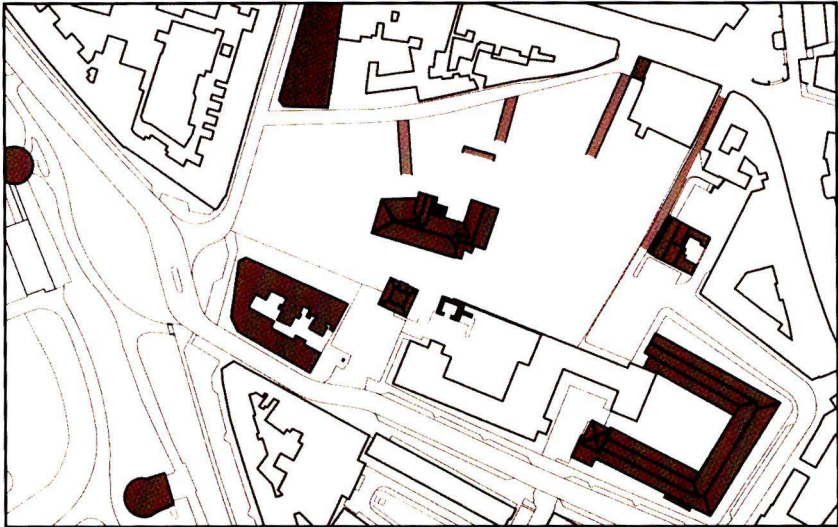
Het oppakken van belangrijke historische lijnen, zoals de verdwenen steegjes en de terrasrand, heeft uiteindelijk geleid tot het stedenbouwkundige plan. De verdwenen steegjes keren weer terug op de Hessenberg en delen het plangebied op in drie zones. In de uitwerking krijgt elke zone een geheel eigen sfeer.

De locatie van het voormalige Gelderlandercomplex functioneert als ingang van het terrein vanuit het stadscentrum. In dit deel van het plan zijn een aantal commerciële ruimtes ondergebracht, waarmee het plan inhaakt op het winkelgebied. Bovenop de commerciële plint is plaats voor woningen. Dit gebied wordt beëindigd door een woontoren, die qua afmeting aansluiting zoekt bij de grootschalige bebouwing van de stad ten zuiden van de Hessenberg en een oriëntatiepunt is tussen de St. Stevenstoren, de kerktoren van de voormalig Carmelkerk en de Kruittoren. In deze toren is plaats voor 23 appartementen verdeeld over negen verdiepingen en twee commerciële ruimtes op de begane grond. Aan de voet van deze toren ligt een groot plein dat gebruikt kan worden voor kleine culturele evenementen. Onder dit deel van het gebied is tevens een parkeergarage gedacht.

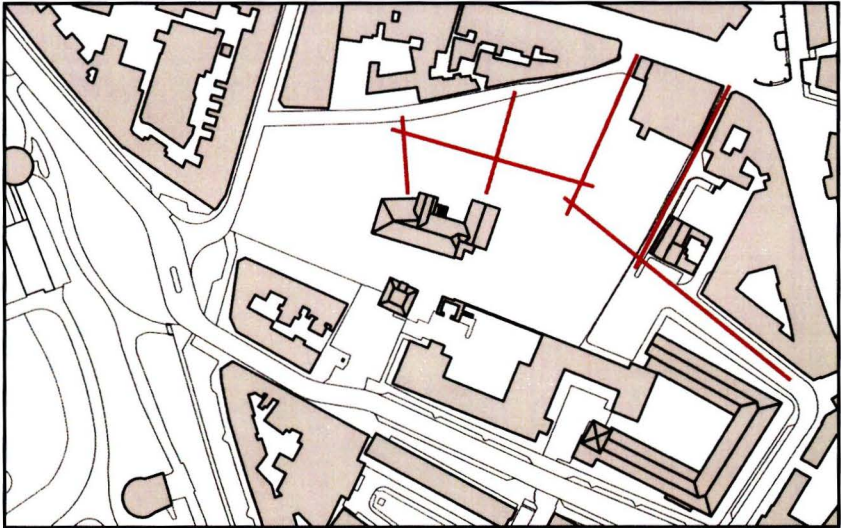

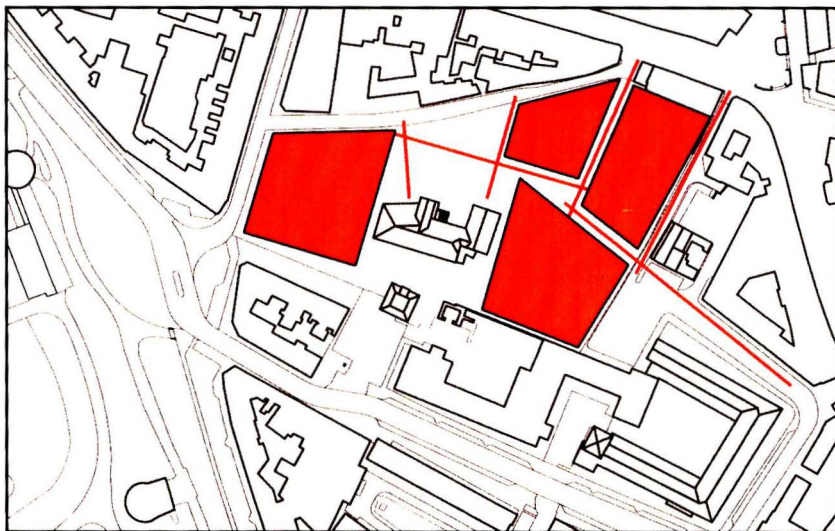
sfeer impressie toegang vanuit Lange Hezelstraat

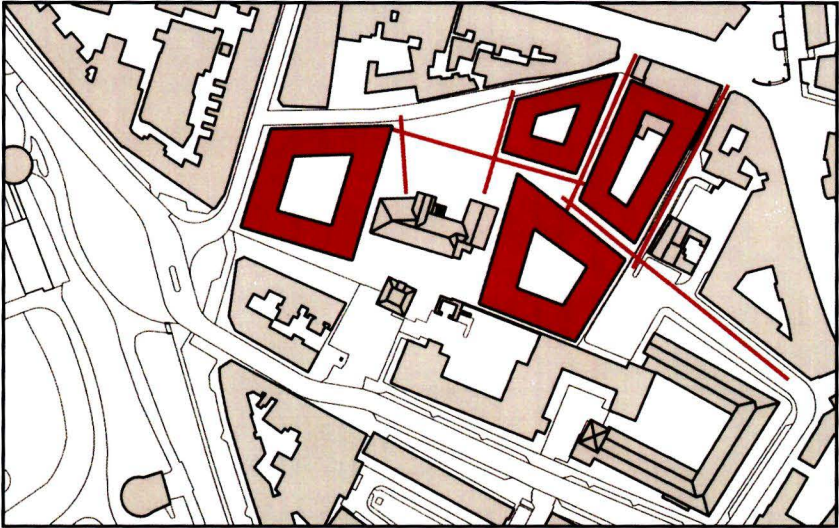
historisch waardevolle kenmerken

oppakken historische lijnen

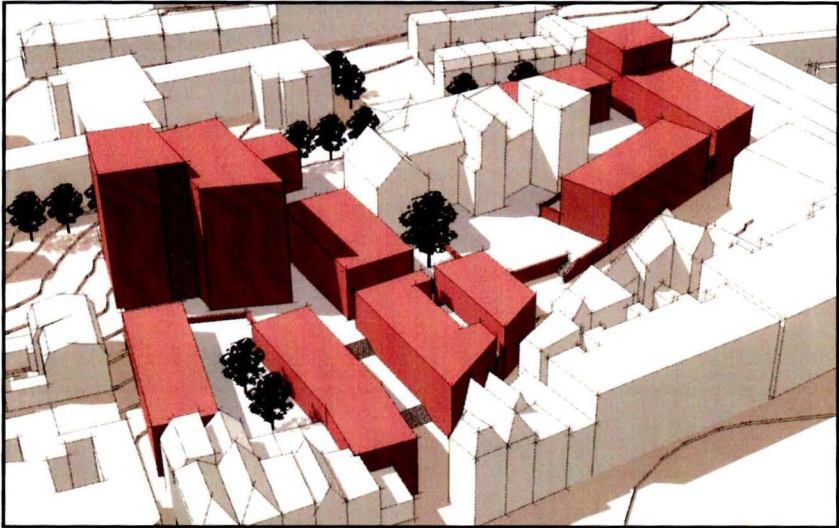

vlekkenplan: 3 zones

toevoegen hoven

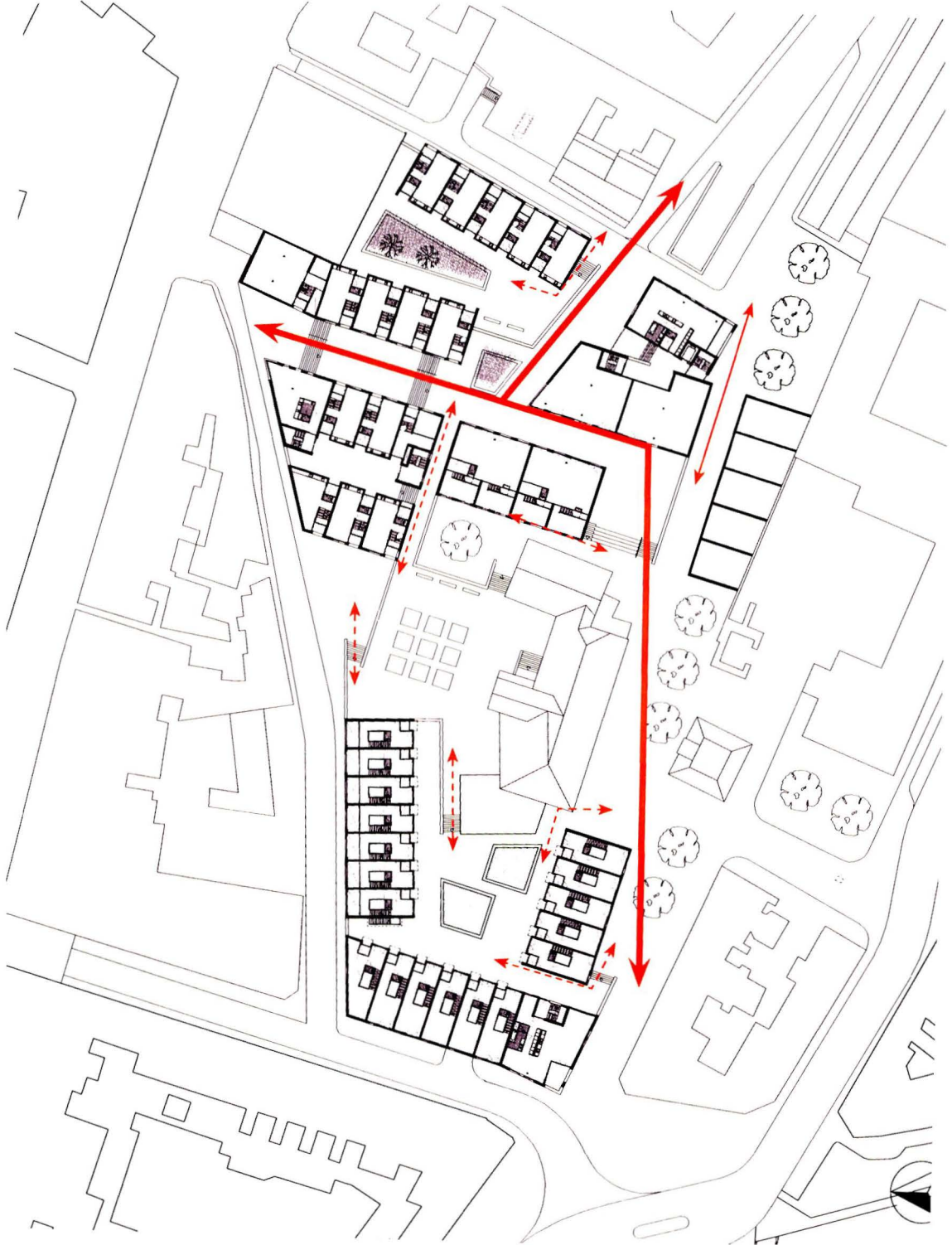

het plan in vogelvlucht

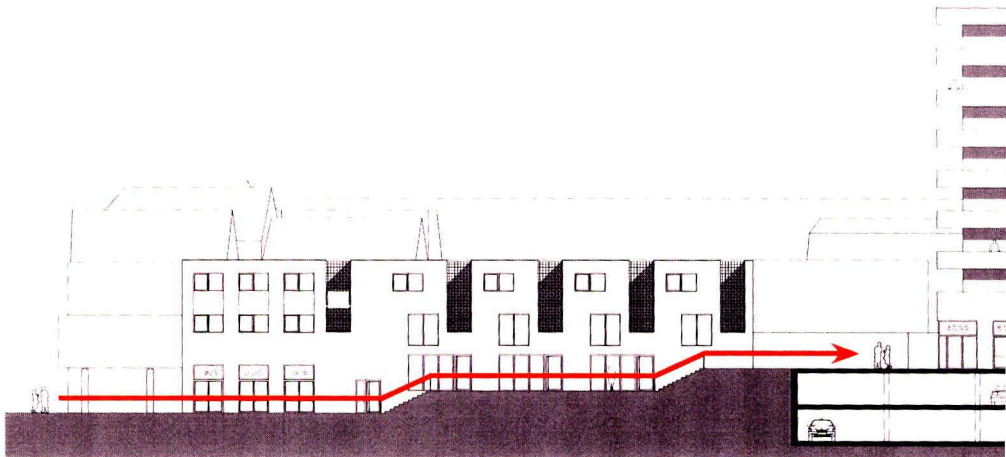
Zone twee is het gebied rondom het voormalige R.K. Weeshuis. Door het herstellen van de oude terrasrand ontstaat een verhoogd plein waar het weeshuis een plaats op heeft en weer als burcht bovenuit torent. In dit plein kunnen archeologische vonsten een plek krijgen, zodat het verleden ook tastbaar wordt. Het weeshuis wordt opgenomen in het ensemble van gebouwen en zal uitgebreid worden met een nieuwe vleugel ten behoeve van de nieuwe functie.

De derde zone, het deel waar nu de parkeergarage staat, vormt de aansluiting op het Kronenburgerpark en het beschermde stadsgezicht van de oude stad. In dit gebied is plaats voor een aantal atelierwoningen en woningen met een zekere overmaat, zodat bewoners een werkplek aan huis kunnen creëren. In schaal en functie sluiten de woningen aan bij de kleinschaligheid van het westelijke deel van de binnenstad, waar veel bedrijfjes in de artistieke en ambachtelijke sector gehuisvest zijn.

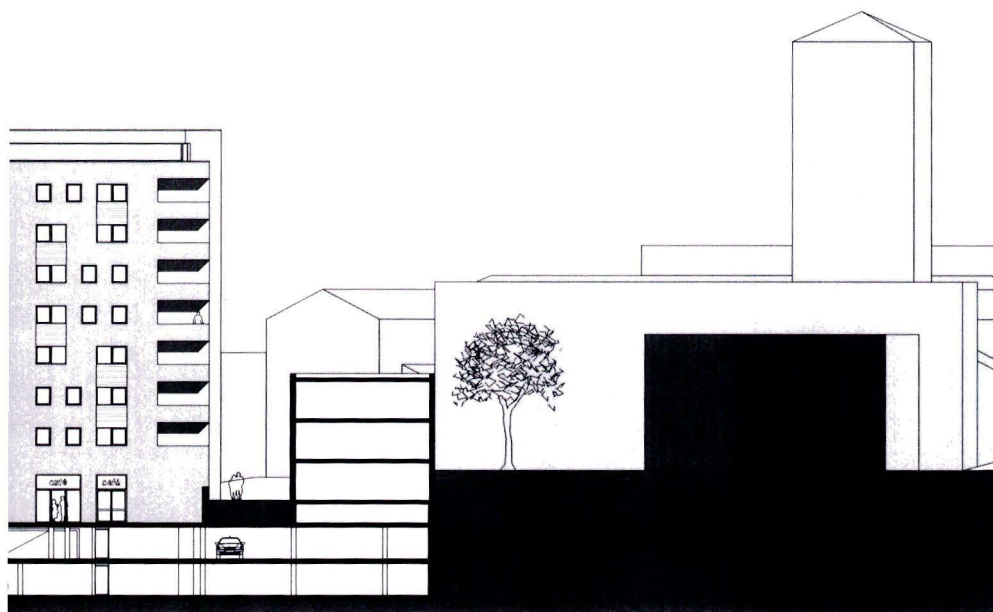
Stedelijke ruimte

Met de bouw van de Hessenberg wordt een stedelijke structuur hersteld, waardoor het gebied weer onderdeel gaat uitmaken van de stad. Binnen de herstelde wanden langs de straat de Hessenberg, Pijkestraat en Jodenberg ontstaat tussen de gebouwen een systeem van pleinen, hoven en stegen die de intimiteit van het voormalige begijnenhof en weeshuiscomplex oproept. De gebouwen dienen daarbij slechts als achtergrond voor de openbare ruimte.

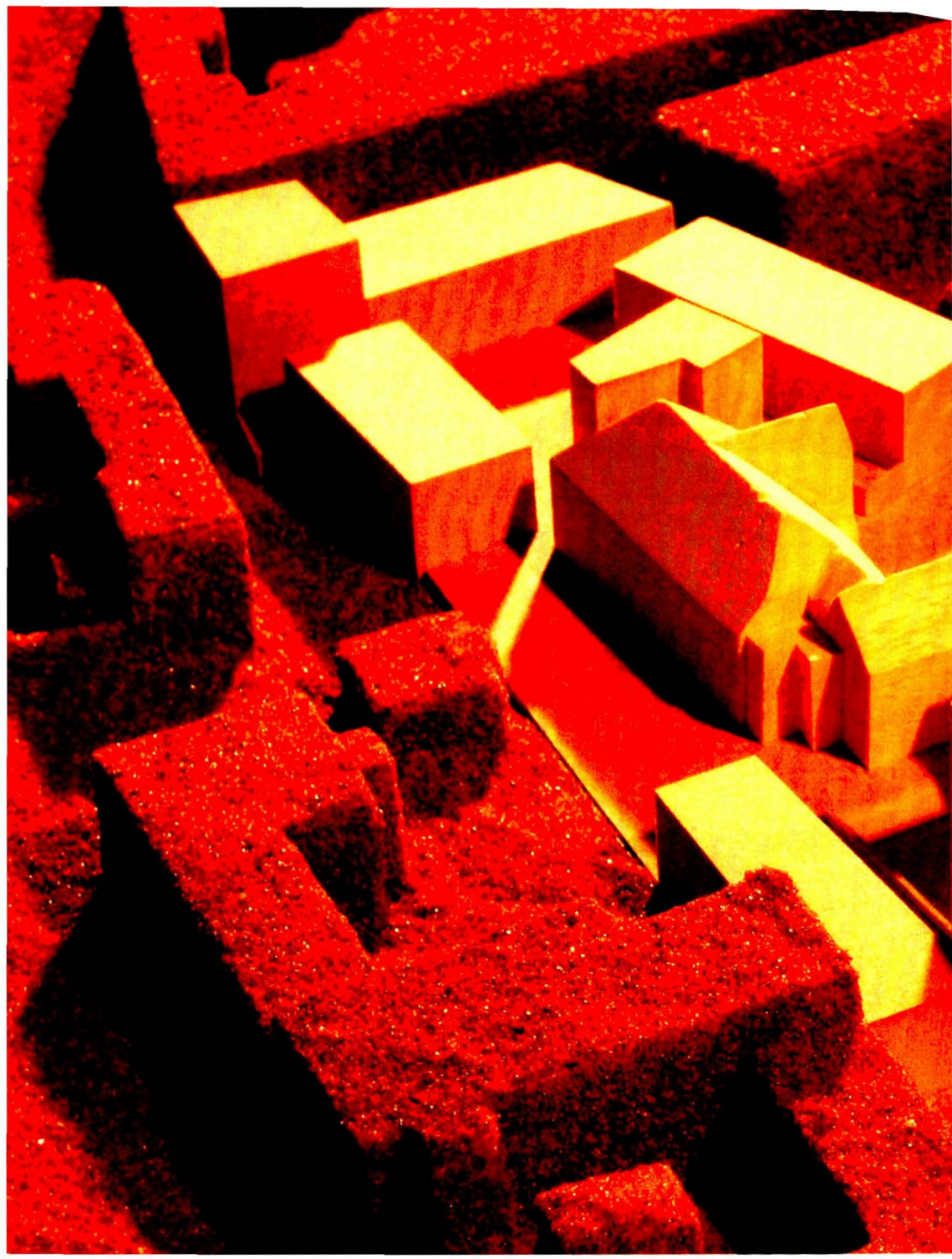
De bouwblokken zijn vormgegeven als eenvoudige en neutrale rechthoekige volumes. Slechts daar waar de blokken raken aan de grenzen van het terrein wordt afgeweken van de rechthoekige benadering en passen de blokken zich aan aan de plek.

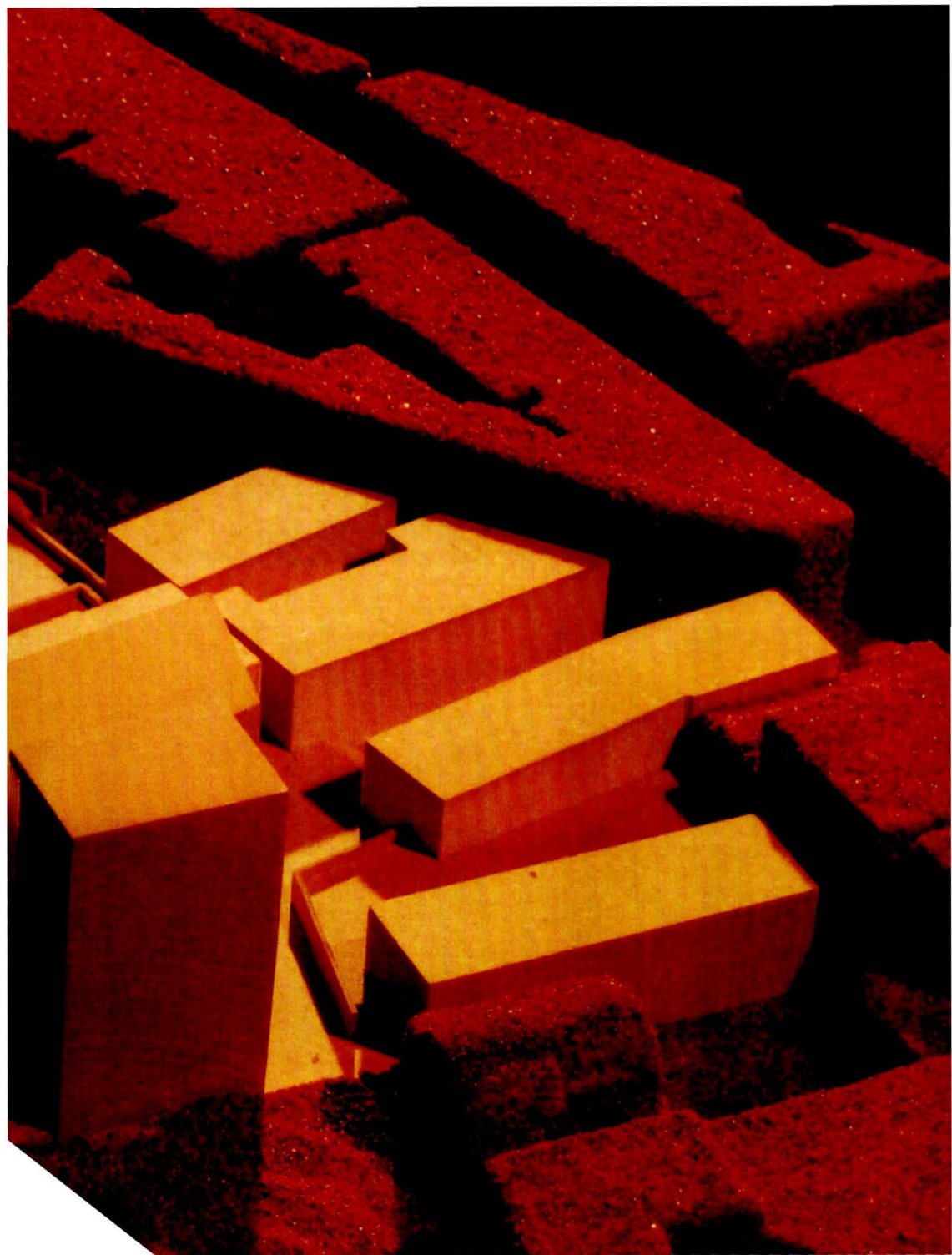

doorsnede Bethlehem

schaal 1:500

referentie: Lombardia Antwerpen, bOb van Reeth

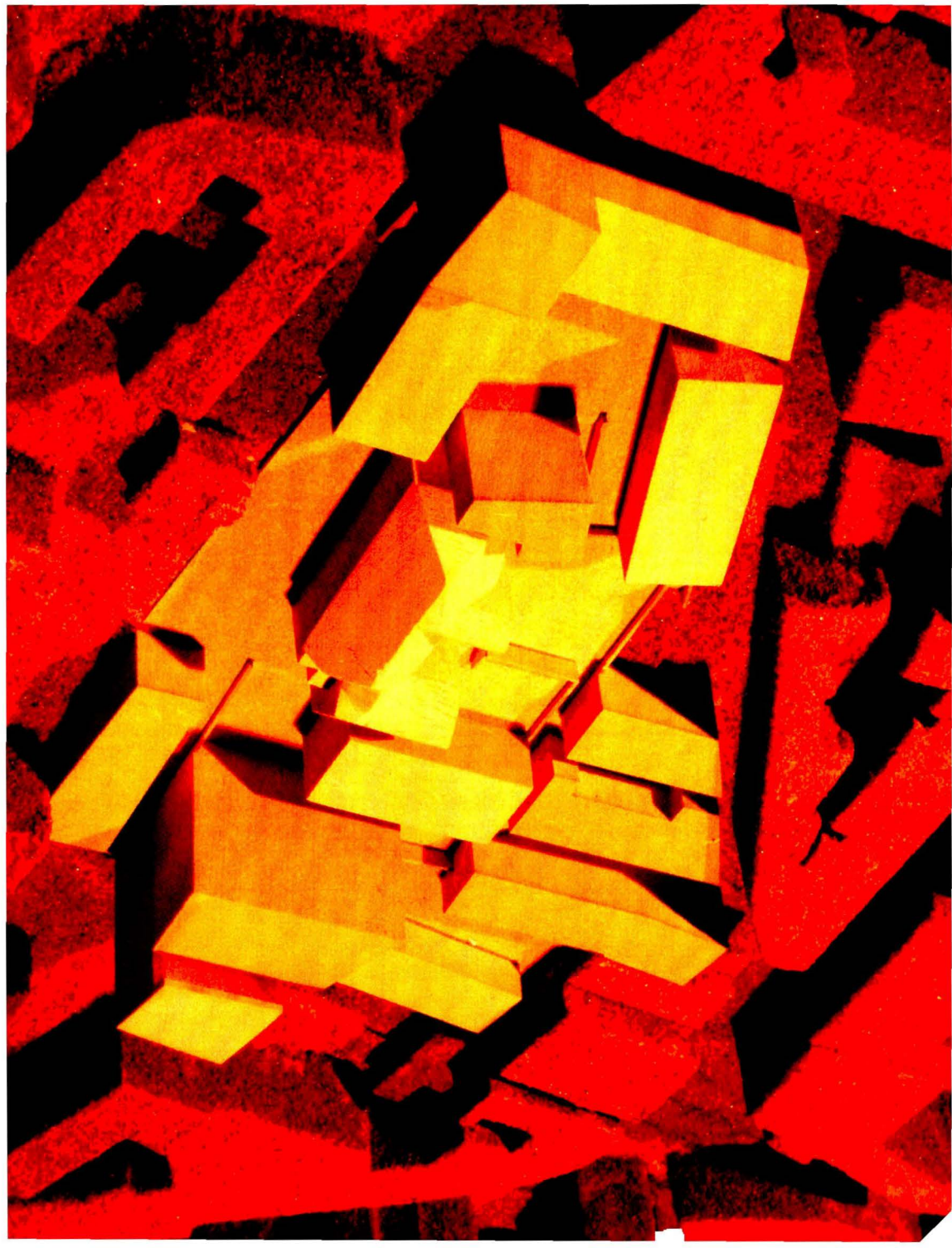
referentie: Cicogne Eindhoven, Kovos architecten

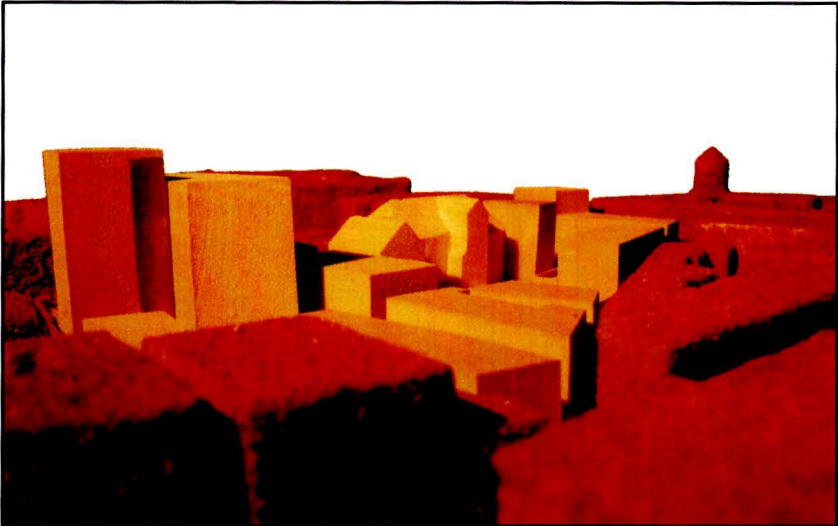
Daarnaast wordt het plan gekenmerkt door een hoogteverschil. Dit verschil, dat op het hoogste punt 4,5 m. bedraagt wordt met stappen van 1,5 m. overbrugd. Een verschil van 1,5 m. zorgt ervoor dat zichtcontact mogelijk blijft tussen de verschillende niveau's, terwijl een overgang naar een ander niveau wel ervaren wordt. De brede monumentale trappen benadrukken de overgang.

In totaal zijn er vier niveau's te onderscheiden, waarvan er één slechts als tussenstap dient. De overige drie niveau's zijn grofweg te verdelen naar functie. Veelal komen deze niveau's overeen met de eerder genoemde drie zones.

Niveau 1 (+15,0 m. N.A.P) vormt de aansluiting bij het bestaande winkelgebied, de Lange Hezelstraat, en wordt gekenmerkt door commerciële ruimtes. Het tweede niveau 2 (+18 m. N.A.P) vormt de historische laag en valt voor een deel samen met de zone rondom het weeshuis. Maar ook het culturele plein aan de voet van de woontoren ligt op dit niveau. Het hoogste niveau (+19,5 m. N.A.P) ligt gelijk met de Kroonstraat en Doddendaal en is het niveau waaraan alle woningen hun voordeur hebben. Boven de +19,5 m. N.A.P bevinden zich allen maar woningen.

De combinatie van de stedelijke structuur en de verschillende niveau's levert een openbare ruimte op die zich tussen de gebouwen door slingert en zich het beste laat karakteriseren als kruipdoor-sluipdoor. Deze ruimte is voor iedereen toegankelijk, maar de mate van openbaarheid verschilt sterk per plek. De aankleding, het profiel en het gebruik van de plek bepalen uiteindelijk de openbaarheid. Sommige plekken zullen worden ingenomen en toegeëigend door de bewoners van het gebied. De Hessenberg maakt zo weer deel uit van de stad en is een plek geworden waar verleden en heden samenkomen en ruimte wordt gelaten aan de toekomst.

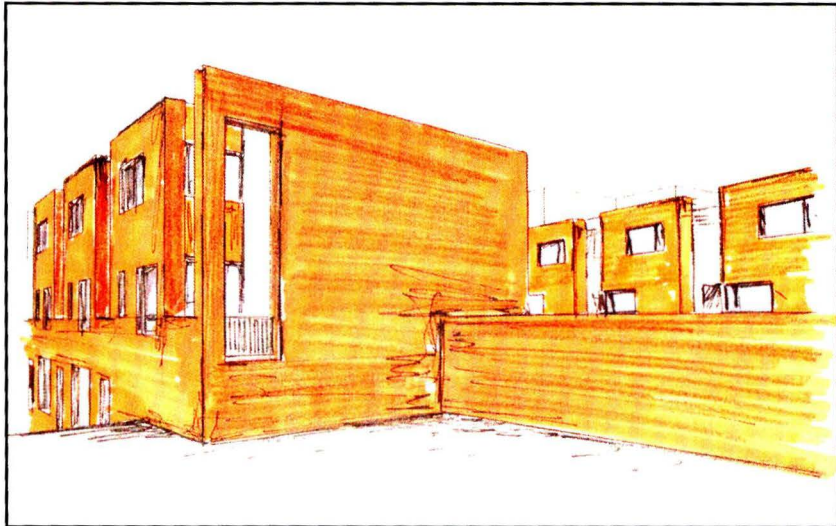
maquette eindcolloquium

Stedelijk hof

In het plan is plaats voor twee woonhoven: het Hessenberghof en het Carmelhof. Deze woonhoven kunnen gezien worden als een eigentijdse variant op de traditionele hofbebouwing. Naast het feit dat de hoven herinneren aan de begijnhoven, de kloostertuinen en het weeshuiscomplex van weleer is een stedelijk hof tegenwoordig een erg gewilde woonvorm binnen een stad. Wonen in een hof betekent immers wonen in een veilige en sfeervolle omgeving. Een plek waar je ondanks de anonimiteit van de stad binding hebt met je burens.

Het stedelijk hof is ontstaan als variant op het gesloten bouwblokken. Door het verplaatsen van de voordeur naar de binnenplaats, was het mogelijk een woning in de stad te hebben met een (voor)tuin. Kenmerkend voor een stedelijk hof is dat de woningen gesitueerd zijn rondom een gemeenschappelijke binnentuin of binnenplaats die als ontmoetingsplek dient voor de omwonenden. De intieme sfeer van het semi-openbare gebied, het hof, geeft een bezoeker het gevoel indringer te zijn in een afgeschermd wereld.

sfeer impressie Carmelhof

sfeer impressie Hessenberghof

Voormalig R.K. Weeshuis

Het voormalige R.K. Weeshuis neemt een bijzonder plaats in op de Hessenberg, en dient ook als dusdanig behandeld te worden. De herbestemming van het weeshuis zie ik dan ook als een aparte ontwerp-opgave waarbij veel dieper op de historische kenmerken van het gebouw dient te worden ingegaan dan dat ik heb gedaan. Er bestaat reeds een bouwhistorisch rapport van het Voormalig Rooms-katholieke Weeshuis, opgemaakt door het Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie, waarin uitgebreid verslag wordt gedaan van hun onderzoek naar de historische waarde van het weeshuis.

Binnen de herontwikkeling van de Hessenberg wordt het weeshuis opgenomen in het ensemble van gebouwen en aan de westkant uitgebreid met een extra vleugel. Stedebouwkundig vormt deze vleugel de afsluiting van het Hessenberghof.

Er zal gezocht moeten worden naar een nieuwe functie voor het weeshuis, die past bij de wens de Hessenberg tot een woon-/werkgebied voor jonge cultureel geëngageerde mensen te maken. Te denken valt bijvoorbeeld aan een Jeugdherberg of Bed & Breakfast, die tot op heden ontbreekt in Nijmegen.

Parkeren

Het parkeren gebeurt uit het zicht. Er komen twee ondergrondse parkeergarages, één onder het Hessenberghof en één onder het grote plein en de woontoren. De garage onder de Hessenberghof bestaat uit één laag en is bedoeld voor de bewoners van het Hessenberghof. De in- en uitrit bevindt zich aan de Pijkestraat. In de tweede parkeergarage kan op meerder niveau's geparkeerd worden. Deze garage is bestemd voor de overige bewoners van de Hessenberg. De toegang van deze garage bevindt zich aan de Achter de Carmel.

Hessenberghof

Op de plek van de Hezelpoortgarage komt een nieuw woonhof, Hessenberghof genaamd. Het Hessenberghof omvat in totaal 23 woningen, waarvan 18 grondgebonden woningen en vijf appartementen. Van de grondgebonden woningen hebben er zeven een atelierruimte en één een winkelruimte aan de straat de Hessenberg. De woningen rondom het hof zijn ontworpen voor mensen die graag een atelier of werkruimte aan huis willen. De woningplattegrond wordt zoveel mogelijk vrij gelaten, zodat de bewoner die naar eigen wensen kan indelen. Slechts de plaats van de natte functies, als toilet, badkamer en keuken, is bepaald. Onder het Hessenberghof bevindt zich een parkeergarage met plaats voor 35 auto's en twee fietsenstallingen.

Het hof is in principe openbaar, maar slechts toegankelijk via een smal steegje langs het weeshuis of via één van de twee trapopgangen. Midden op het hof bevinden zich twee podia die voor diverse doeleinden gebruikt kunnen worden: als zitelement, als sokkel voor kunstwerken of als podium voor een optreden. Het hof zal toegeëigend worden door de bewoners en een plek van ontmoeting zijn.

De 5 appartementen bevinden zich in een toren op de hoek van de Kroonstraat en Pijkestraat. De appartementen worden ontsloten door een centraal trappenhuis dat een ingang heeft aan het hof. Ditzelfde trappenhuis ontsluit tevens de eronder gelegen parkeergarage. De ruimte wordt opgedeeld door een blok met het toilet, de badkamer en de keulen. De verdere indeling van de woning wordt vrij gelaten. Elk appartement beschikt over een groot balkon op het westen, vanwaar men een mooi uitzicht heeft over het Kronenburgerpark, en een klein balkon aan de hofzijde.

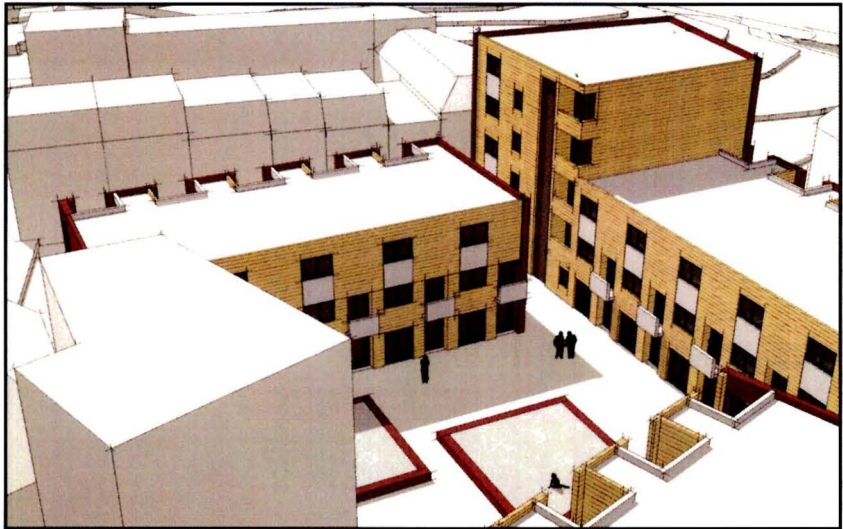
Hessenberg

Pijkestraat

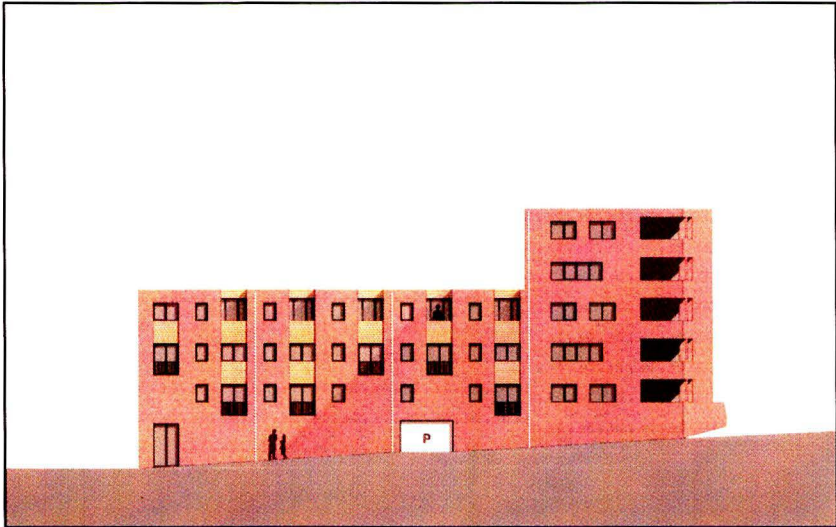
Hessenberghof

Kroonstraat

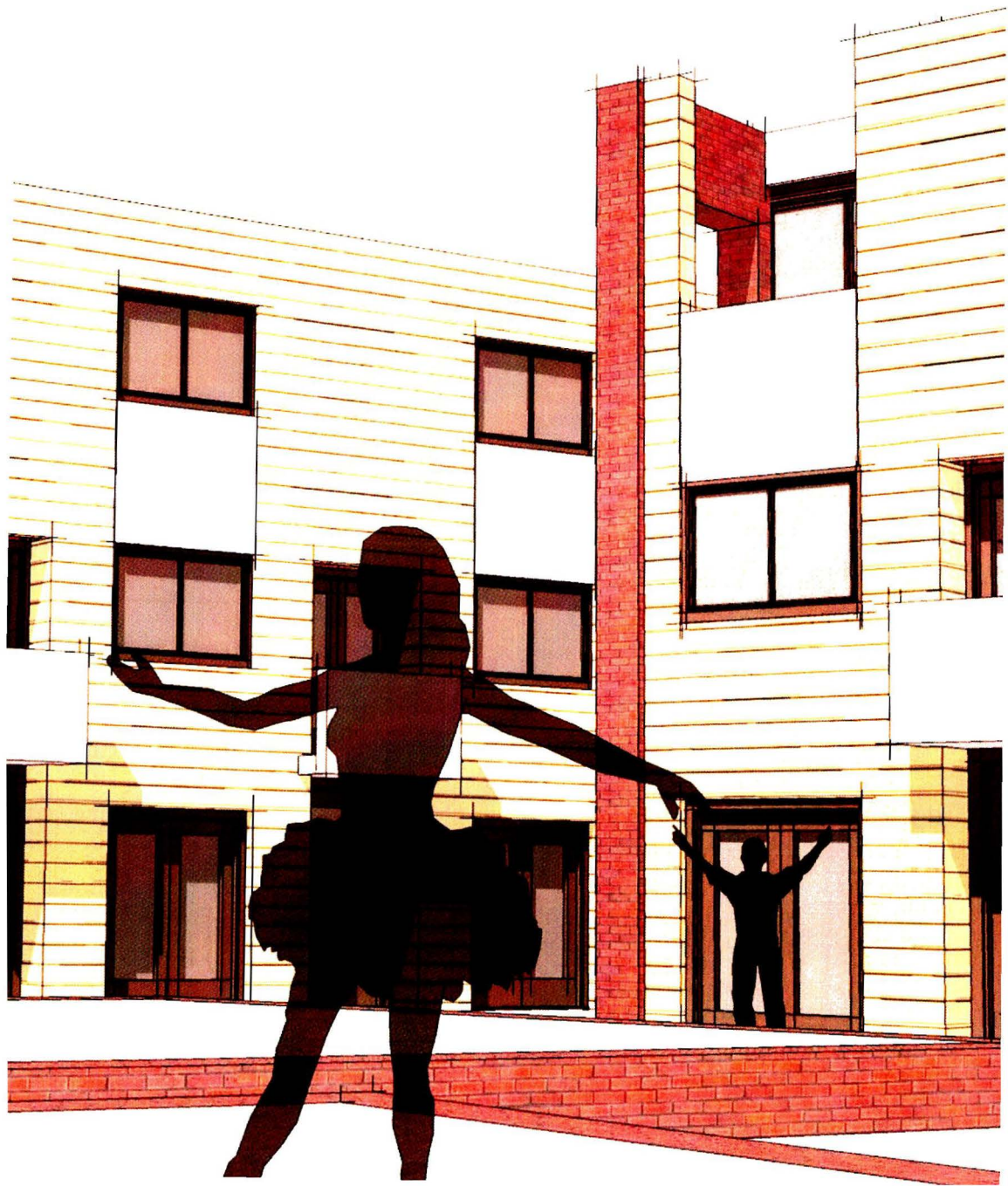
Hessenberghof in vogelvlucht

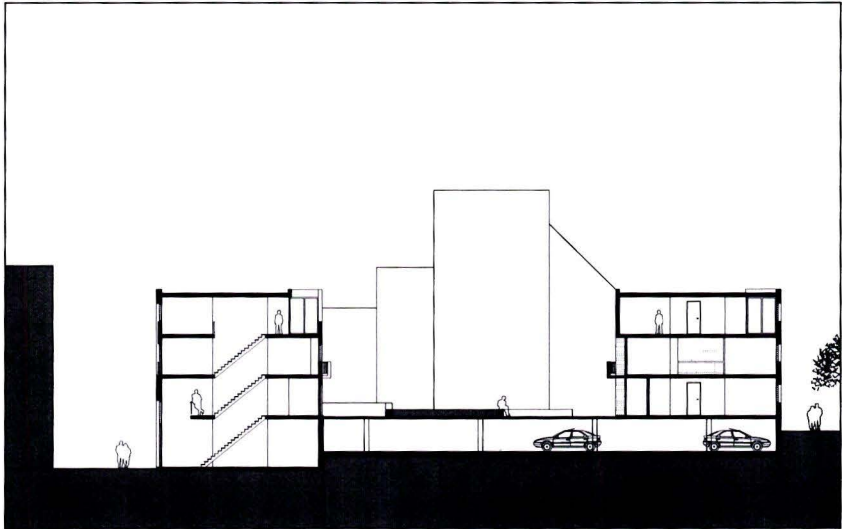

gevelaanzicht Pijkestraat schaal 1:500

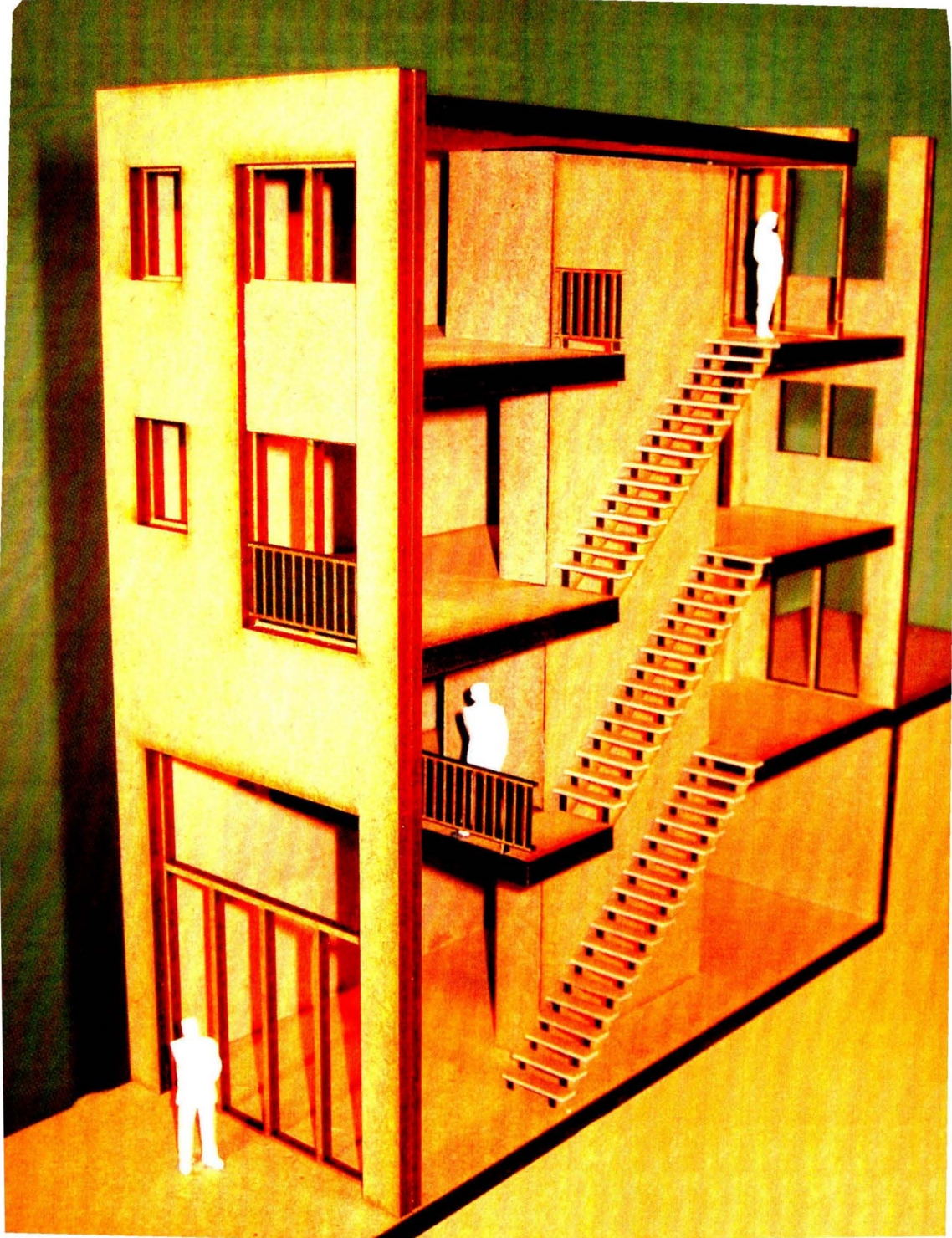

gevelaanzicht Hessenberghof schaal 1:500

doorsnede hof schaal 1:500

Atelierwoning

In de atelierwoningen is het hoogteverschil in het terrein goed zichtbaar. Het niveau van het hof (+19,5 m. N.A.P.) en het niveau van de straat Hessenberg (+16,0 m. N.A.P.) ontmoeten elkaar in de woning, waardoor er een relatie tussen beide ontstaat. De niveau's schuiven als het ware in elkaar. Daar waar ze samenkomen ontstaat een diffuus gebied met invloeden van beide werelden: het semi-openbare woonhof en de openbare straat. Deze ruimte is bestemd als atelierruimte.

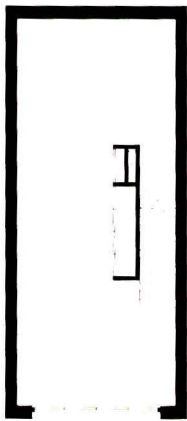
De woningen hebben een beukmaat van slecht 4,5 m. en een diepte van 10,5 m. Hierdoor ontstaan zeer smalle en diepe woningen, daarmee refererend aan de kleinschalige bebouwing van de oude stad.

De woning is opgebouwd rondom een centraal blok, dat op elke verdieping in het midden van de ruimte is geplaatst. Hierin zijn de natte functies: toilet, keuken en badkamer, ondergebracht. Door het blok los te plaatsen van de wanden wordt de lengte van de woningen benadrukt en is er een open verbinding tussen de verschillende ruimtes. De verticale ontsluiting vindt plaats door middel van een open steektrap, die is ingeklemd tussen het centrale blok en één van de woningscheidende wanden.

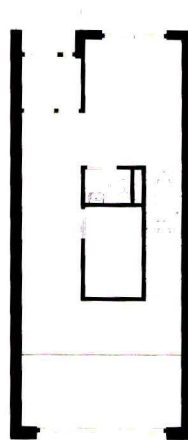
Op de begane grond bevindt zich een atelierruimte die toegankelijk is vanaf de straat. Daarboven bevindt zich de woning verdeelt over drie verdiepingen. De woning heeft z'n ingang op de eerste verdieping aan het hof, zodat woning en atelier onafhankelijk van elkaar toegankelijk zijn. Op de eerste verdieping bevindt zich naast de entree een ruimte die als werkruimte gebruikt kan worden. Aan de straatzijde is een vide, waardoor een grote, hoge en open ruimte ontstaat en contact mogelijk is met het atelier op de begane grond. Bij de overige woningen,

Atelierwoning

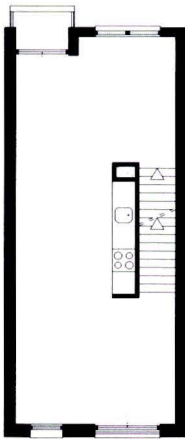
schaal 1:200

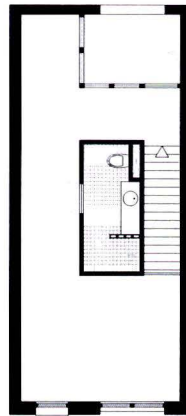
begane grond

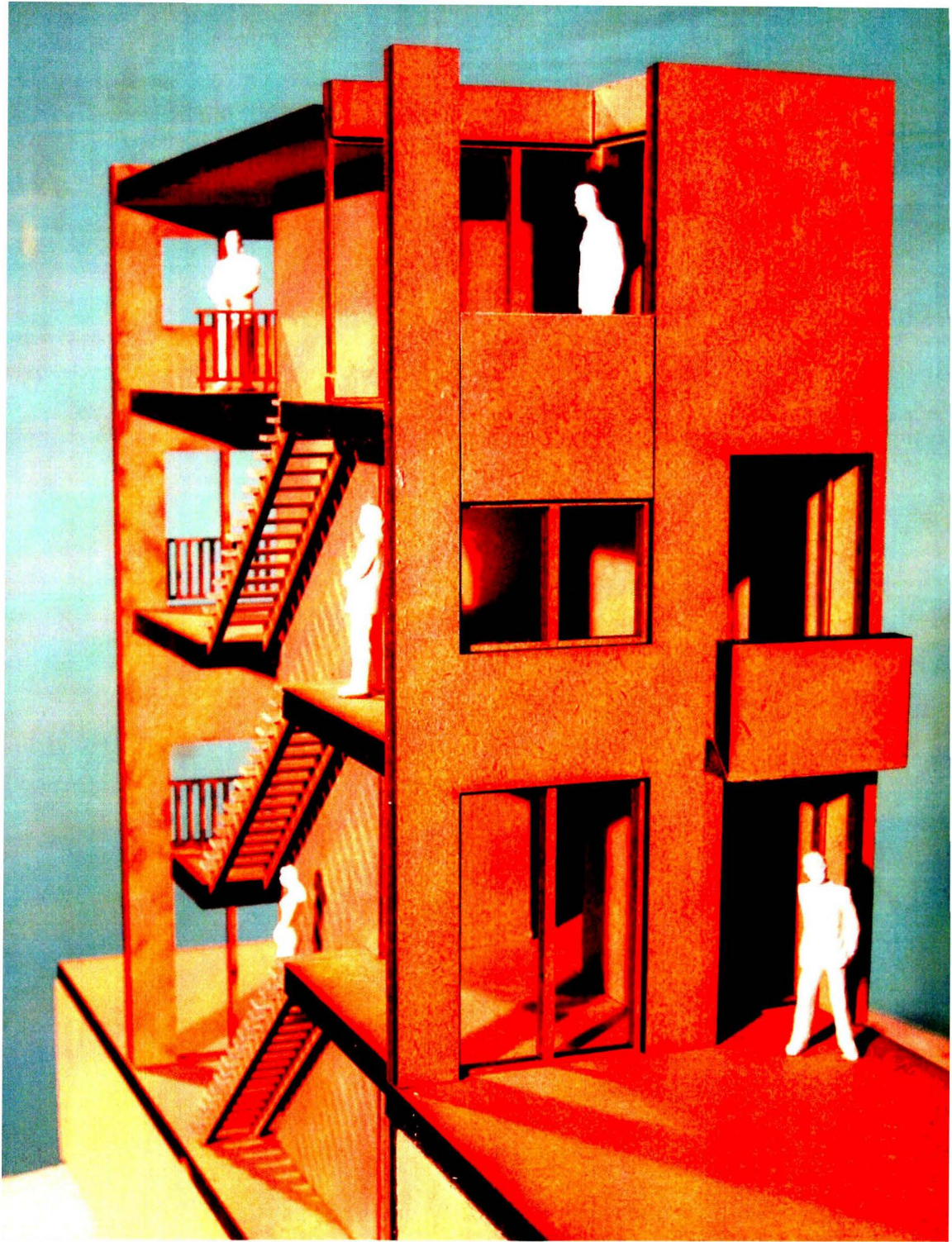
eerste verdieping

tweede verdieping

derde verdieping

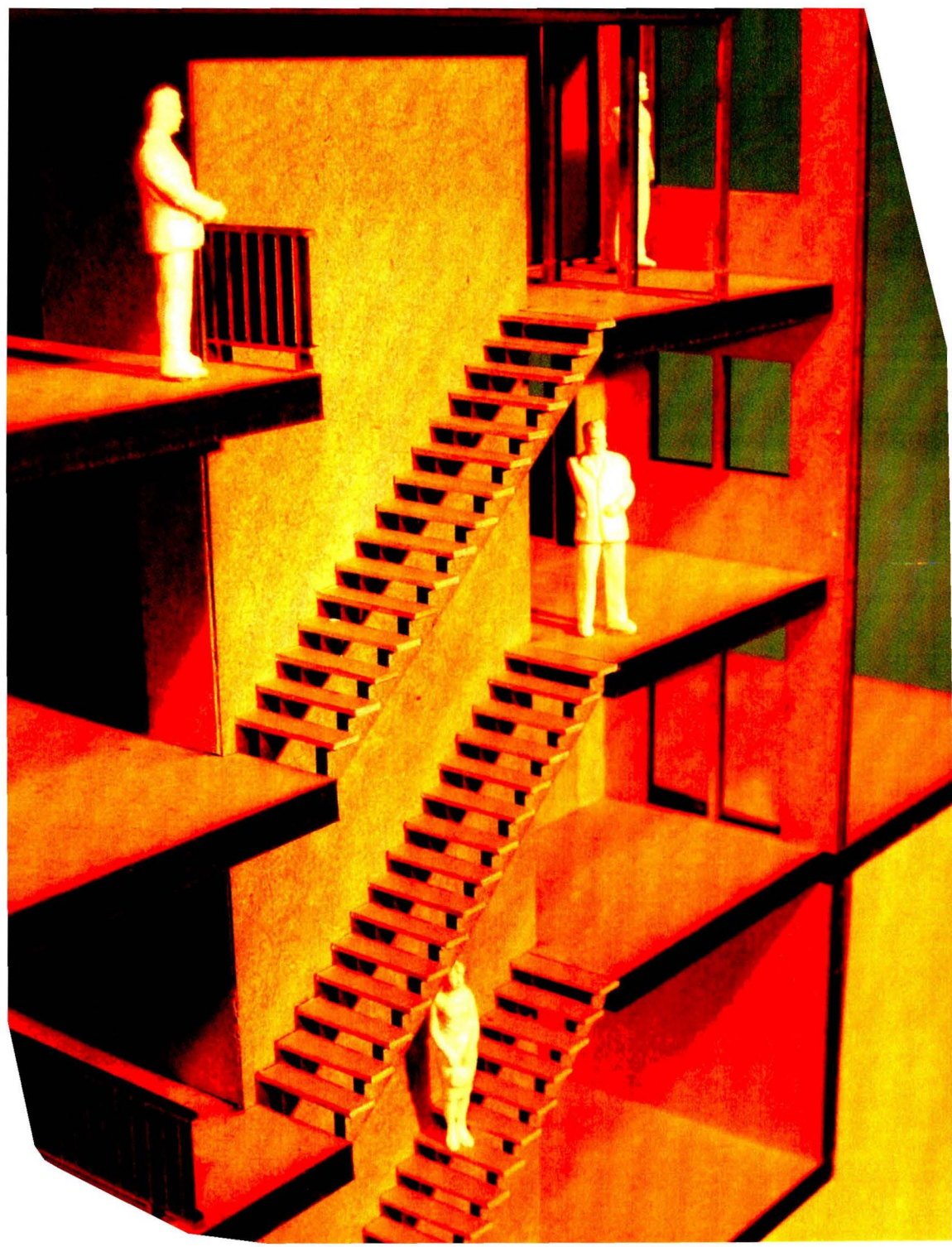
die geen atelierruimte hebben, loopt deze vloer wel door totaan de gevel en ontstaat er een extra ruimte. De woon- en eetkamer bevinden zich op de tweede verdieping, gescheiden door de keuken. Op de bovenste verdieping bevinden zich één grote en één kleine slaapkamer en een badkamer in het centrale blok. Daarnaast heeft elke woning op de bovenste verdieping een dakterras op het zuiden en op de tweede verdieping een balkon aan het hof.

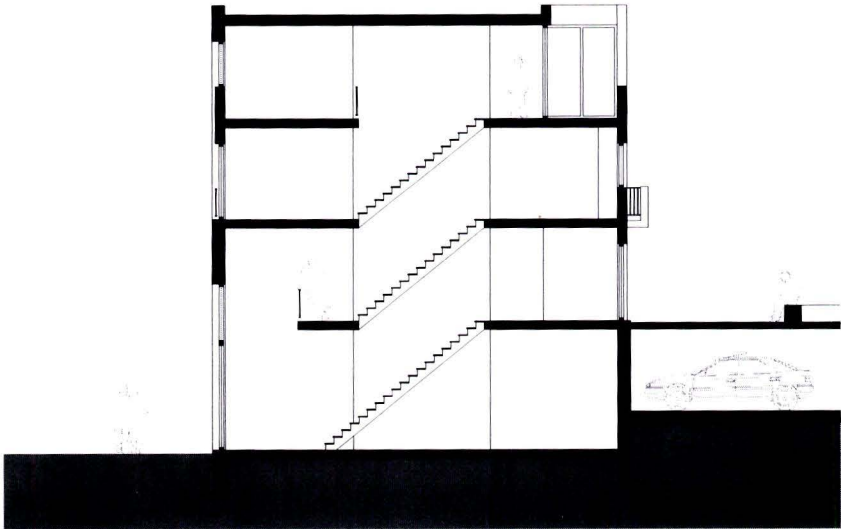
De open vloeren maken het mogelijk dat de woningindeling aangepast wordt aan specifieke wensen van de bewoner.

Gevel

De straatgevel is opgebouwd uit baksteen met diepliggende kozijnen die volgens een vast patroon zijn aangebracht. In deze opdeling is de gevelopbouw van de aangrenzende bebouwing te herkennen: een smalle en brede strook waarin openingen zijn aangebracht. Op de tweede verdieping heeft de woning een Frans balkon. De gevel is op de begane grond over de volledige breedte van de woning geopend en voorzien van een glazen pui, om zo veel lichtinval te krijgen in het atelier. Desgewest kan deze pui in z'n geheel geopend worden.

De gevel aan het hof is bekleed met horizontaal aangebrachte houten rabatdelen. In de gevel zijn twee verticale sneden aangebracht, die de smalle en hoge woning benadrukken. De eerste sneden heeft op de eerste verdieping de entree en op de tweede een balkon. De andere snede heeft op de tweede verdieping een raamkozijn en biedt op de bovenste verdieping ruimte aan het dakterras.

langsdoorsnede schaal 1:200

gevelaanzicht straat schaal 1:200

gevelaanzicht hof schaal 1:200

Carmelhof

Het Carmelhof biedt plaats aan negen stadswoningen. gesitueerd rondom een verhoogd binnenhof. Het ontwerp bestaat uit twee tegenover elkaar geplaatste woningblokken, die in het noorden grenzen aan de bestaande bebouwing van de Lange Hezelstraat. Aan de zuidkant wordt het hof niet begrensd door bebouwing, maar door het hoogteverschil van 1,5 m. tussen het hof en de lager liggende straat. Achter de Carmel is er toch een duidelijke scheiding tussen straat en hof.

Dit hof is minder toegankelijk dan het Hessenberghof, slechts één trap aan de Jodenberg brengt je in het hof. Het zal dan ook meer een woonhof worden, waarbij het binnengebied als gemeenschappelijke tuin zal dienen. Om dit te versterken is in het midden van het hof plaats voor groen.

Van de negen woningen hebben er zes een winkel-/werkruimte op de begane grond, drie aan de Jodenberg en drie aan de Bethlehem. De woningen zijn ontworpen voor jonge starters op de woningmarkt en biedt ze de mogelijkheid een eigen zaak aan huis te hebben. Daarmee past het Carmelhof in het plan van de gemeente op kleine schaal bedrijvigheid toe te staan op de Hessenberg. De woningen zijn sober en eenvoudig vormgegeven, alleen het hoogst noodzakelijke is aanwezig.

Stadswoning

De opzet van de stadswoning verschilt van de atelierwoningen. De twee niveau's schuiven hier niet in, maar over elkaar en gaan dus geen relatie met elkaar aan. Ze worden intern slechts met elkaar verbonden door een gesloten traphuis.

De woningen hebben een beukmaat van 6 m. en zijn 9 m. diep en hebben twee verdiepingen. De ruimte is opgedeeld in twee zones: één van 2 m. breed en

Lange Hezelstraat

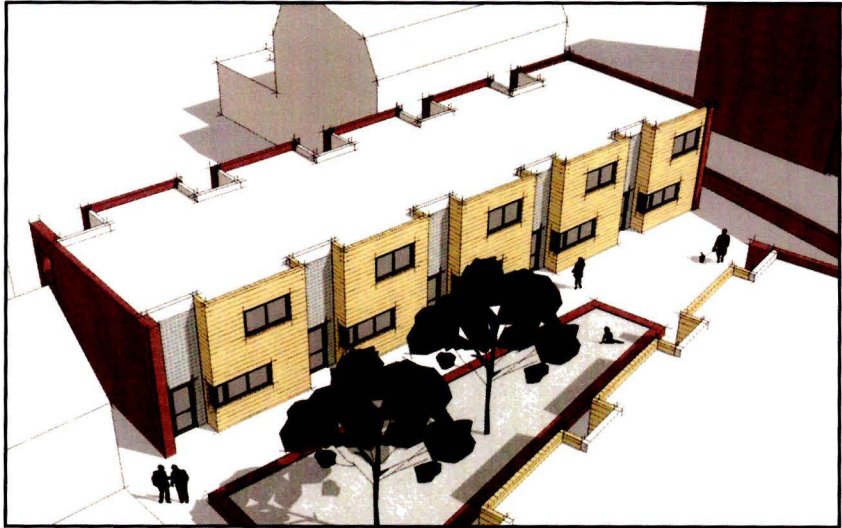
Hessenberg

Bethlehem

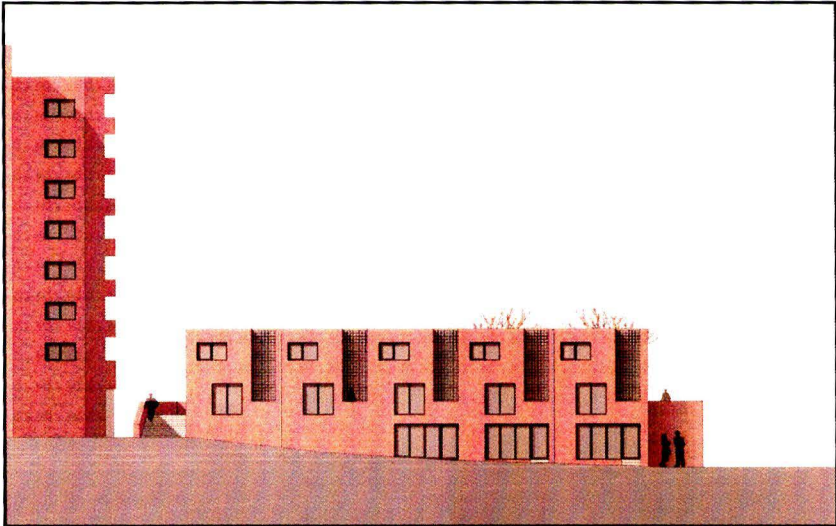
Carmelhof

Jodenberg

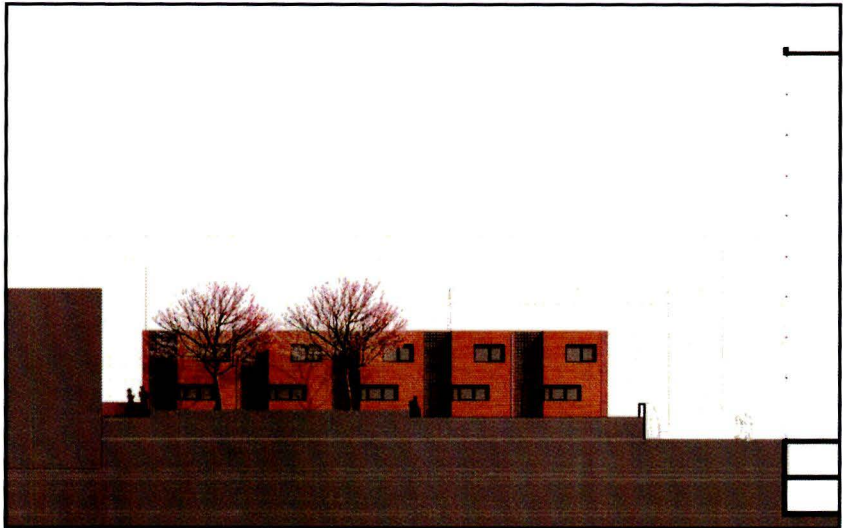
Achter de Camel

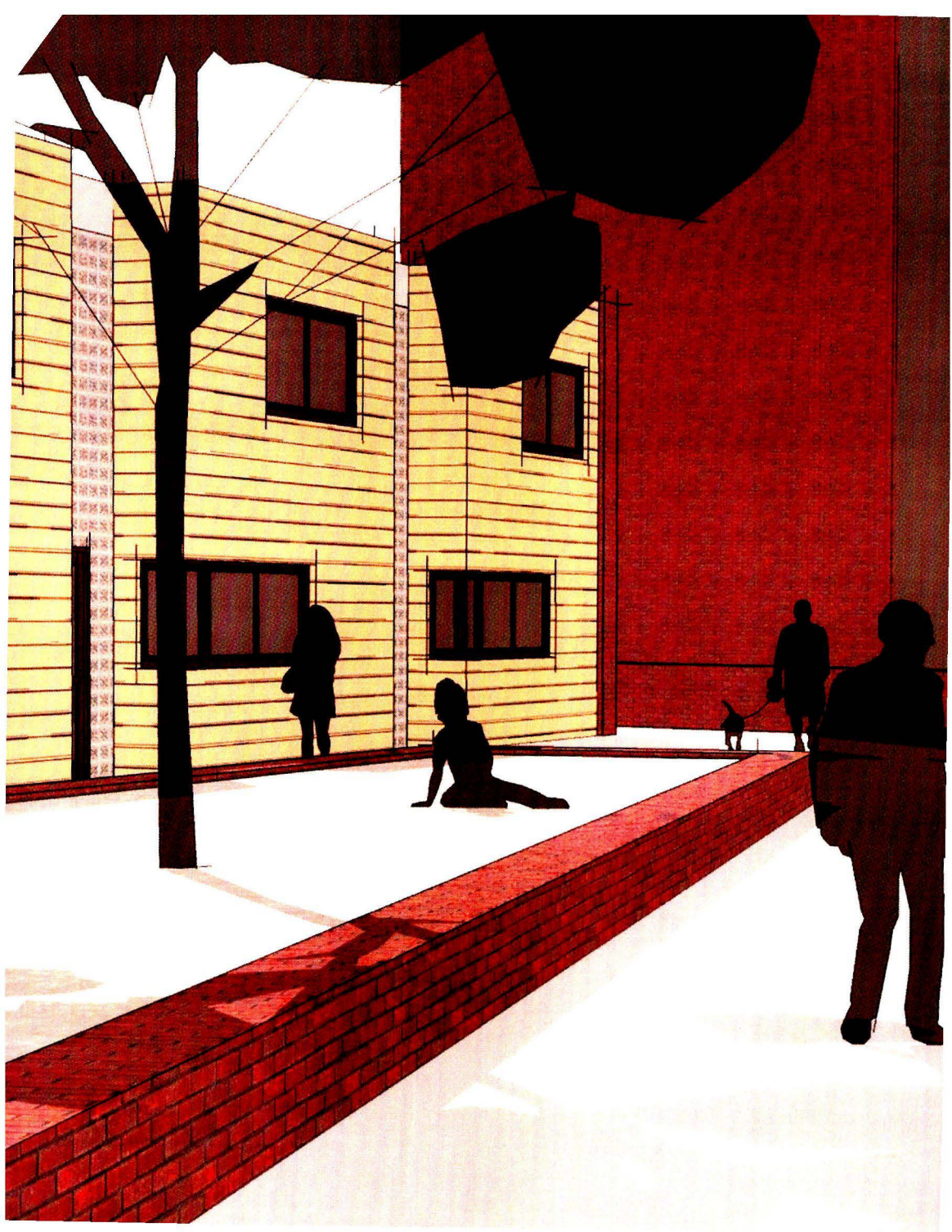
Carmelhof in vogelvlucht

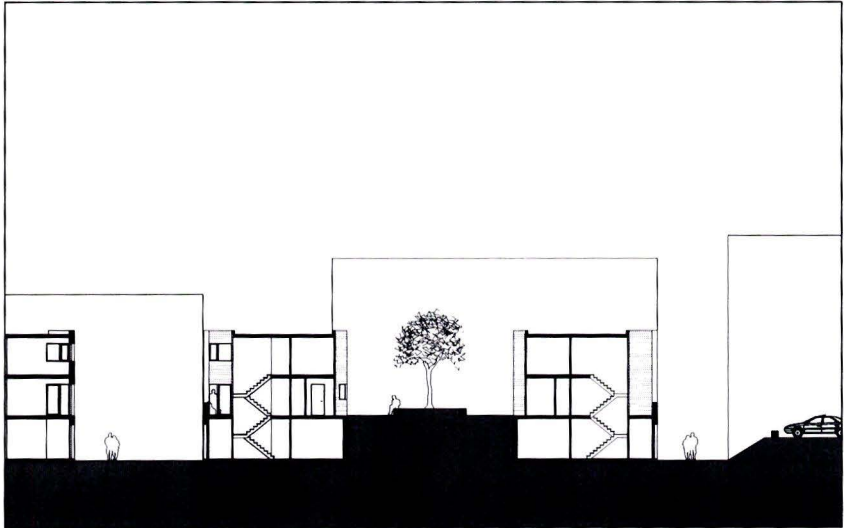

gevelaanzicht Jodenberg schaal 1:500

gevelaanzicht Carmelhof schaal 1:500

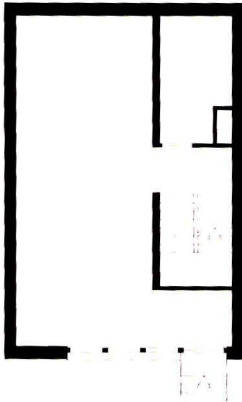

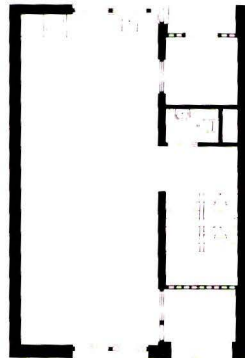
doorsnede hof schaal 1:500

Stadswoning

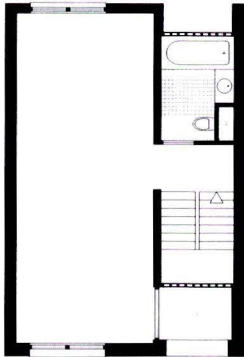
schaal 1:200

begane grond

eerste verdieping

tweede verdieping

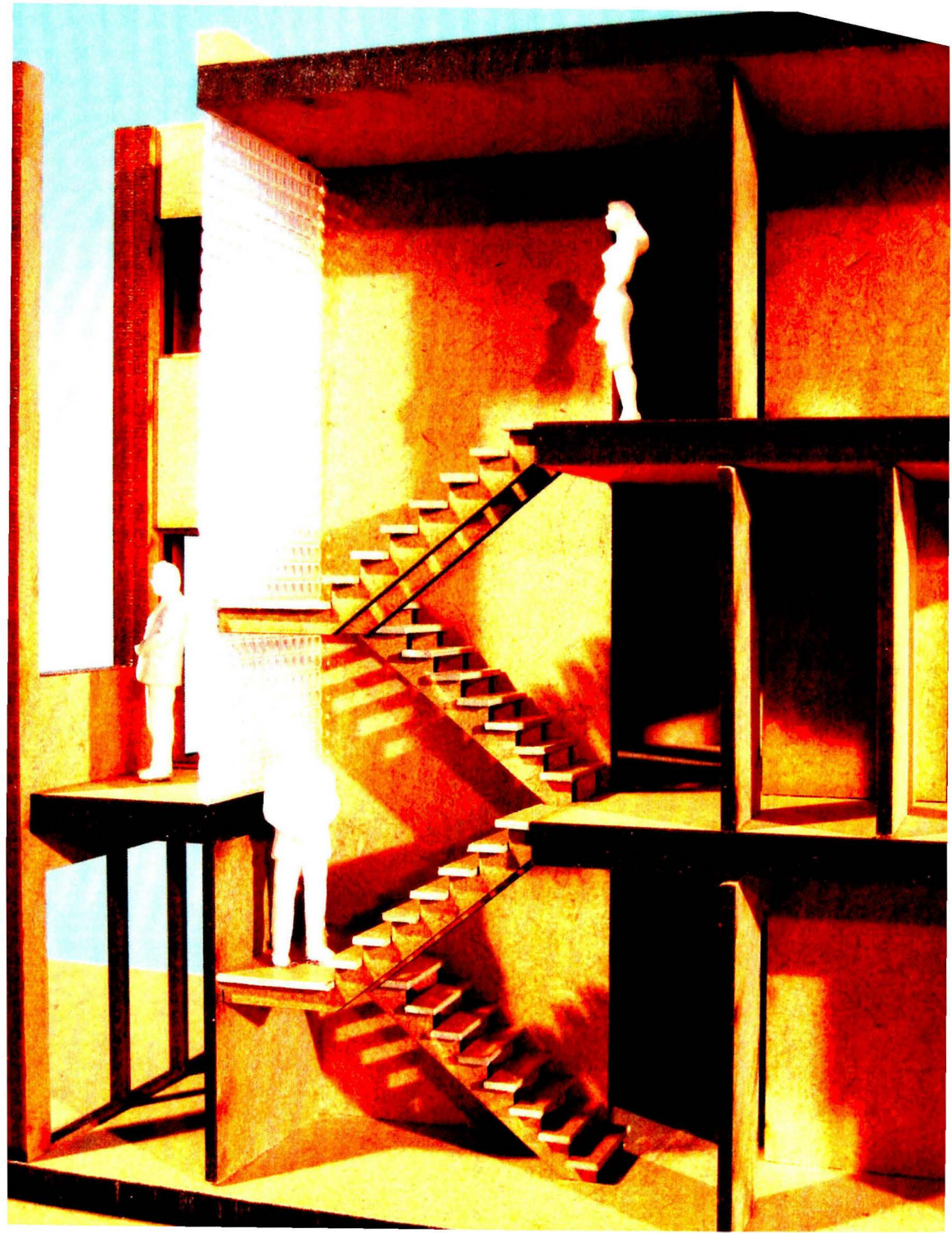

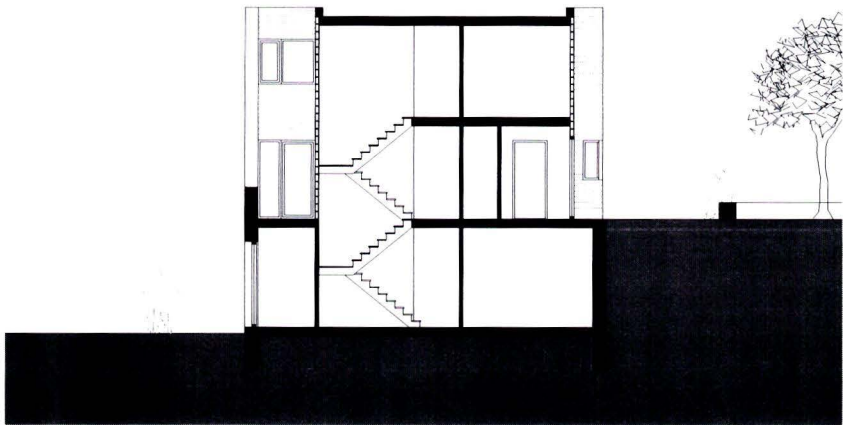
een van 4 m., waardoor een hoofd- en een zijbeuk ontstaan. De noodzakelijke functies, als badkamer en toilet; en het trappenhuis zijn ondergebracht in de zijbeuk, de hoofdbeuk blijft zowel op de eerste als tweede verdieping vrij als leefruimte. De indeling van deze ruimten wordt overgelaten aan de bewoners.

Op de begane grond bevindt zich de commerciële ruimte met een entree aan de straat. In de zijbeuk is tegenover de trap plaats voor een kleine berging. Bovenop deze commerciële plint bevindt zich de woning. De woning heeft een eigen entree aan het hof. Op de eerste verdieping bevindt zich het leefgedeelte met in de zijbeuk de voordeur aan het hof, het toilet en de trap. De terugliggende gevel van de zijbeuk biedt aan de straatzijde op deze verdieping nog ruimte aan een terras. Op de bovenste verdieping is plaats voor slaapkamers. De badkamer bevindt zich tegenover de trap in de zijbeuk.

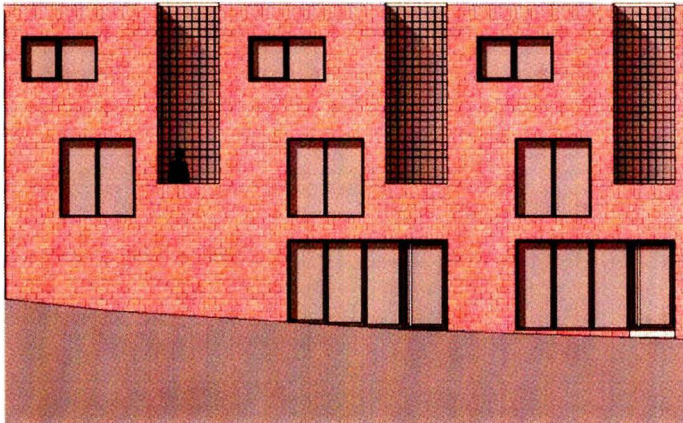
Gevel

Ook bij de stadswoning is de straatgevel opgebouwd uit bakstenen met diepliggende raamkozijnen en is de gevel aan het hof bekleed met hout. Op de eerste en tweede verdieping wordt de gevel echter onderbroken door de terugliggende gevel van de zijbeuk, die gemaakt wordt van glazen bouwstenen. Het trappenhuis, de entree en de badkamer, die een plaats hebben in de zijbeuk, worden zo op een diffuse manier verlicht. De ramenopeningen in de bakstenen en houten gevel zijn ontworpen als gaten in de gevel en benadrukken daarmee de blokvormige woningen.

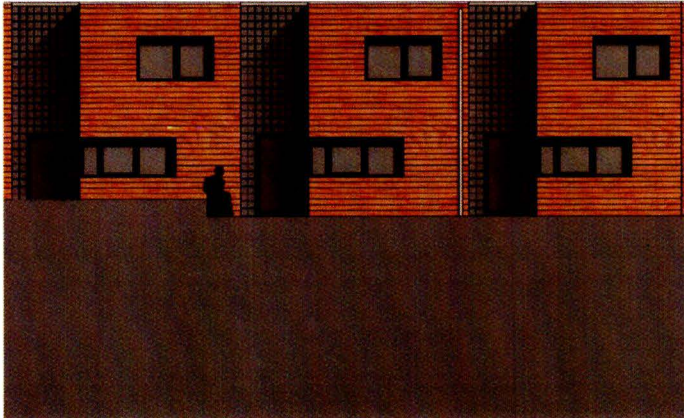

langsdoorsnede schaal 1:200

gevelaanzicht straat schaal 1:200

gevelaanzicht hof schaal 1:200

MATERIASATIE

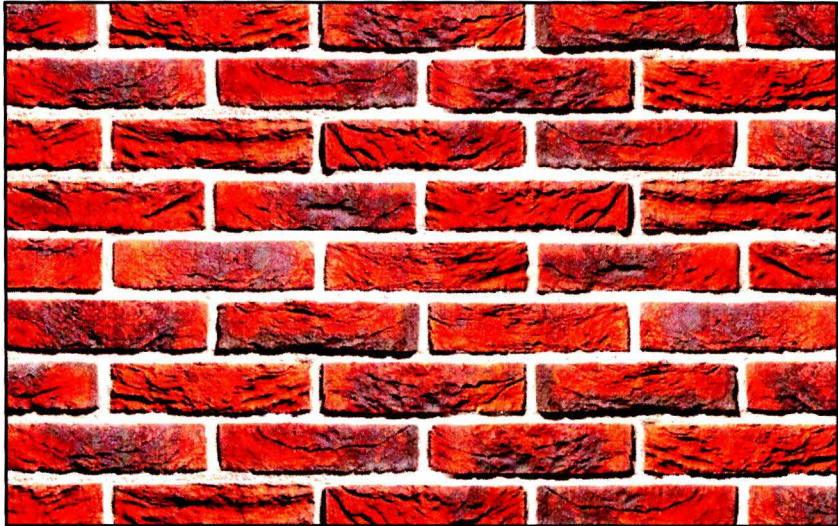
Eerder is al gesproken over het karakter van de Hessenberg door de eeuwen heen. Door de functies en de structuur van het complex had het een zeer gesloten karakter. Om dit beeld weer op te halen is bij alle bouwblokken gekozen voor dezelfde materialen en eenzelfde ingetogen architectuur.

Baksteen

De gevels worden opgetrokken uit een donkere handgevormde baksteen. De bouwblokken krijgen zo een massieve en gesloten uitstraling en daarmee het karakter van een immuniteit/enclave. Dit wordt nogeens extra versterkt door diep liggende kozijnen toe te passen met onder en boven een rollaag als latei en dorpel. De diepe neggen veroorzaken brede schaduwranden die de geslotenheid benadrukken.

Hout

Een uitzondering hierop vormen de gevels rondom de semi-openbare woonhoven, het Carmelhof en het Hessenberghof. Hier is gekozen voor rabatdelen van onbewerkt Western Red Cedar hout. De warmte en tactiliteit van het hout benadrukken de intimiteit van het hof en het wonen. Het onbewerkte hout zal in de loop van de tijd onder invloed van zon, wind en regen van kleur veranderen en zo karakter geven aan de hoven.

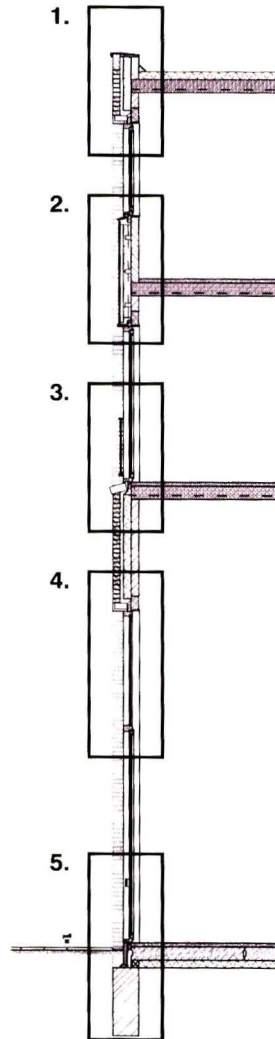
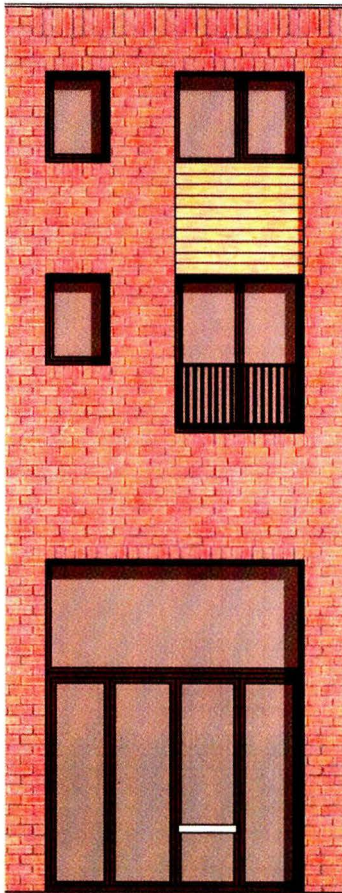
limburgs oranje bont waalformaat

western red cedar

Doorsnede

schaal 1:100

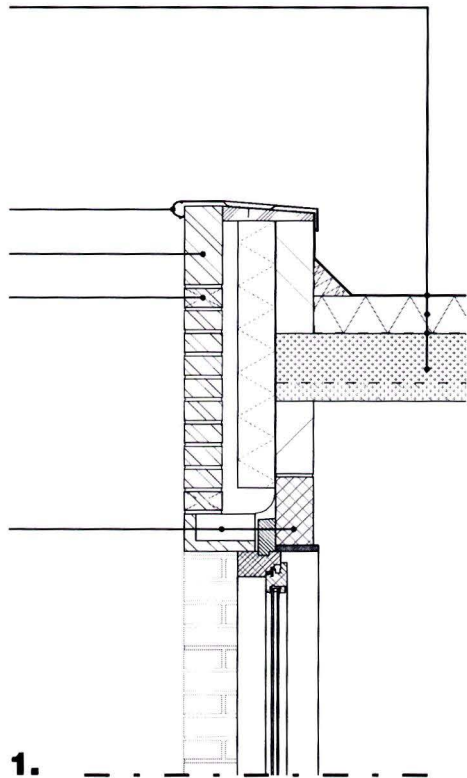
Detail

schaal 1:20

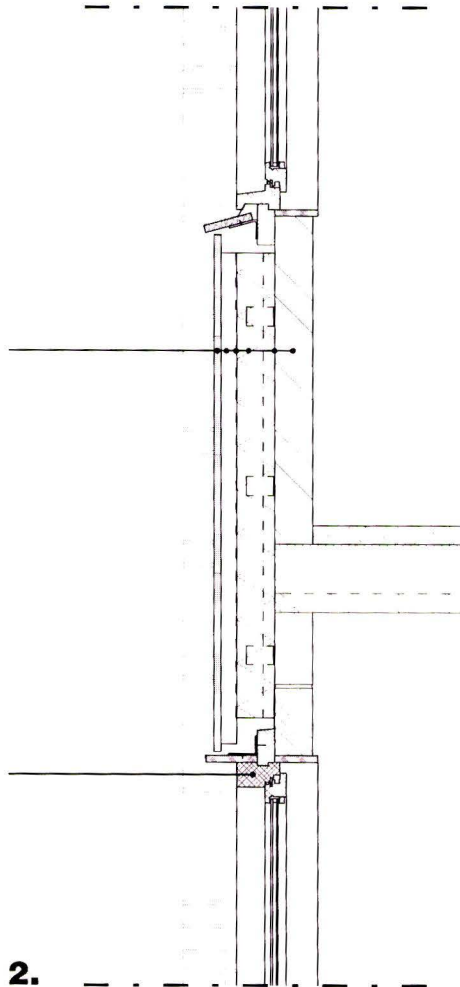
3-laags bitumen
isolatie op afschot 16 mm./m.
dampremmende laag
breedplaatvloer 180 mm.

aluminium daktrim
staande rollaag
open stootvoeg t.b.v. spouwventilatie

zelfdragende baksteen-beton latei
voorgespannen betonlatei

horizontale rabatdelen 20 mm.
verticaal regelwerk 40x38 mm.
geventileerde spouw 40 mm.
dampremmende laag
stijlen 70x38 mm. h.o.h. 600 mm.
isolatie 100 mm.
waterdichte laag
kalkzandsteen elementen 100 mm.
inmetSELkozijn kozijnhout 67x114 mm.

isolerende beglazing

stalen hekwerk

cementdekvloer 50 mm.

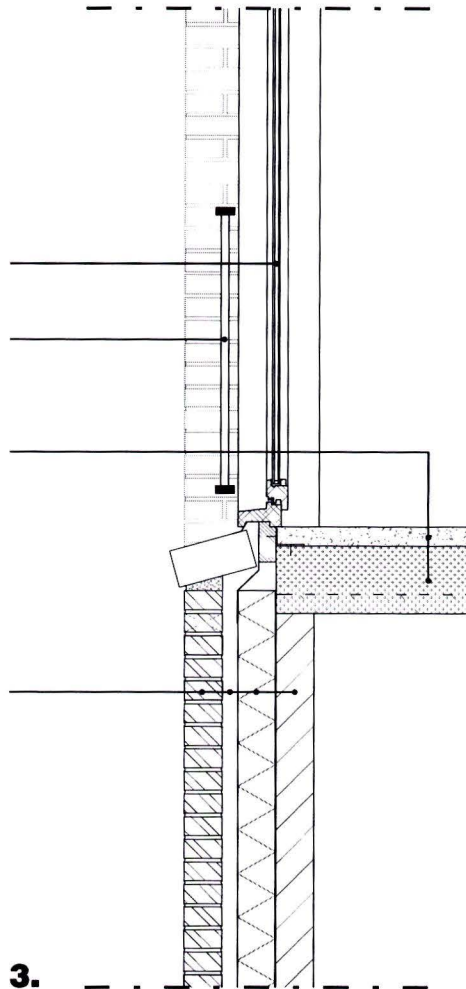
breedplaatvloer 180 mm.

baksteen handvorm waalformaat

geventileerde spouw 40 mm.

isolatie 100 mm.

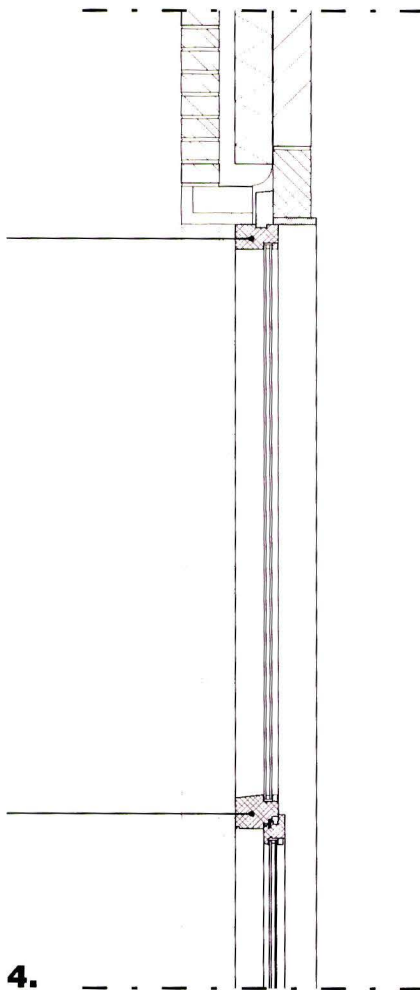
kalkzandsteen elementen 100 mm.

3.

inmetsekozijn kozijnhout 67x114 mm.

kozijnhout 114x90 mm.

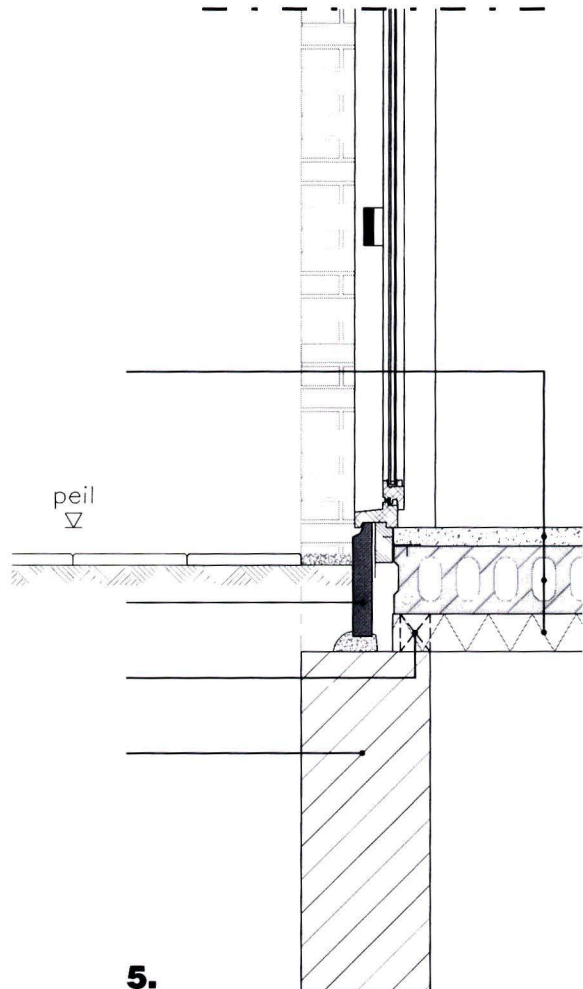

cementdekvloer 50 mm.
kanaalplaatvloer 180 mm.
isolatie 100 mm.

betonnen kantplank

nokken h.o.h. 500 mm.

fundering

LITERATUUR

Bekaert, G. (2000),

A.W.G. bOb van Reeth architecten

Amsterdam: Ludion

Frampton, K. (2001),

Moderne architectuur - Een kritische geschiedenis

Nijmegen: Uitgeverij SUN

Jong, J. de (1960),

Nijmegen - monumenten uit een rijk verleden

Nijmegen: Drukkerij Gebr. Janssen n.v.

Jong, K. de & J. Tellinga (1991),

Wonen in de stad, european 2

Amsterdam: Stichting EuroPan Nederland.

Heyen, H., A. Loeckx, L. de Cauter & K. van Herck, red. (2001),

'Dat is architectuur'. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw

Rotterdam: 010 Uitgevers

Hövell, K. van (2001),

Cultuurhistorisch profiel - De Hessenberg

Nijmegen: Directie Grondgebied Afdeling Stadsontwikkeling

Koerse, W. (1995),

Architectuur is niet interessant:

Willem Koerse in gesprek met Bob van Reeth

Antwerpen: Hadewijch

Lemmens, G.Th.M. (1996),

Weeshuizen in Nijmegen

Nijmegen: Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint-Jan'

Norberg-Schulz, C. (1980),

Genius loci: towards a phenomenology of architecture

Londen: Academy Editions

Provoost, M. (1995),

Re-Arch: nieuwe ontwerpen voor oude gebouwen

Rotterdam: Uitgeverij 010

Provoost, M. (1997),

Re-Urb: nieuwe plannen voor oude steden

Rotterdam: Uitgeverij 010

Reijndorp, A. (1995),

Het ideale huis bestaat niet

de Woonconsument, april 1995, p. 8-11

Reinstra, A. & F. van der Waard (1995),

Voormalig Rooms-katholiek Weeshuis Kroonstraat 150 Nijmegen
Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling

Groningen: Instituut Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie

Rossi, A. (1966),

De Architectuur van de stad

Nijmegen: Uitgeverij SUN

Rossum, H. van, F. van Wijk & L. Baljon (2001),

De stad in uitersten, verkenningstocht naar Vinex-land

Rotterdam: NAI Uitgevers.

Störig, H.J. (2004),

Geschiedenis van de filosofie

Utrecht: Uitgeverij het Spectrum

Tellinga, J. (2001),

Heilige Huisjes

Rotterdam: NAI Uitgevers.

Tilman, H. (2003),

Wonen als publieke opgave

de Architect, september 2003, p. 24-31

White, E. T. (1983),

Site Analysis

Tallahasee, Florida (VS): Architectural Media.

Visscher, J. de & R. de Saeger (1991),

Wonen, architectuur in het denken van Martin Heidegger

Nijmegen: Uitgeverij SUN

Wilms Floet, W., E. Gramsbergen (2001),

Zakboek voor de woonomgeving

Rotterdam:Uitgeverij 010